

**Methodological Flaws and Limitations
in the Dominant Approach
to the Classification of Quranic Interpretative Methods:
A Case Study of the Interpretive Research of Goldziher,
Al-Dhahabi, Al-Ma ‘rifah, and Fahd Al-Rumi**

Sajjad Mohammadfam*

Abstract

In the field of post-interpretive *Quranic Studies*, one of the prominent and evolving areas of inquiry is the examination and classification of interpretive methods, which has gained significant attention, particularly over the past century. Like other domains of human thought, the classification of interpretive methods is susceptible to various challenges and deficiencies. Among these, methodological shortcomings stand out as critical due to the fundamental importance of methodology in the sciences and the necessity of establishing a comprehensive and effective framework for the classification of Quranic exegeses. This study aims to critically analyze the methodological flaws in the interpretive frameworks proposed by Goldziher, Al-Dhahabi, Al-Ma‘rifah, and Fahd Al-Rumi. The findings reveal that the classifications of interpretive methods proposed by these scholars are based on unidimensional and tree-diagram models. While such models may hold educational value, they are inadequate for studying the complexities of interpretive traditions. These approaches offer a limited and reductive understanding of the phenomenon of interpretive methods, undermining the robustness of analytical outcomes. The shortcomings are rooted in significant methodological issues, including a predominant divergent approach, reductivism, the absence of a spectrum-based perspective, the prevalence of binary thinking, and an exclusive focus on diachronic analysis.

* Assistant Professor of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Azarbaijan
Shahid Madani University, Tabriz, Iran, ac.mohammadfam@azaruniv.ac.ir

Date received: 20/04/2024, Date of acceptance: 05/10/2024



Keywords: Tree-Diagram Classification, Reductivism, Post-Interpretive Studies, Unidimensional Classification, Quranic Exegesis Studies.

Extended Abstract

In Quranic exegesis studies, the classification of exegesis methods has gained considerable attention and development in the last century. This research critically examines the classifications presented in various exegeses and analyzes the methodological shortcomings within them by closely studying four significant works by renowned scholars: Ignaz Goldziher, Muhammad Hussein Dhahabi, Muhammad Hadi Ma'rifat, and Fahd bin Abdulrahman Rumi. Quranic exegesis methods face numerous challenges due to the inherent complexities of the Quranic text and the diversity of the exegetes' perspectives. Among these, the classification of methods and exegeses plays a crucial role in better understanding these approaches and facilitating exegetical studies. However, conventional classifications, such as tree structures and unidimensional models, are often seen as ineffective due to their oversimplification and lack of flexibility in analyzing the complexities of exegetical streams. These challenges include reductionism, the dominance of divergent perspectives, failure to recognize spectrum relationships, and the use of bipolar models, which significantly impact comprehension and scholarly conclusions. This research aims to structurally and content-wise analyze these shortcomings and propose a critical approach for improving existing classifications. This study employs qualitative content analysis to examine the key works of four scholars. Each of these works presents distinct structures for classifying exegeses based on factors such as time, place, method, and purpose of interpretation. Analyzing these works within a critical framework helps identify the strengths and weaknesses of their classification models. Goldziher, one of the earliest Western scholars to approach Quranic exegesis from a historical and comparative perspective, divides exegeses into six historical periods: the period of the Companions, the Followers, the formative period, the expansion period, the intellectual schools' period, and the contemporary period. Goldziher's approach follows a unidimensional and tree-structured model. While it offers a systematic and historical perspective, it fails to effectively analyze the complex and intertwined exegetical streams. Furthermore, by emphasizing historical differences excessively, this model fails to recognize the interactive relationships between periods. Dhahabi categorizes exegeses into two main groups: "transmitted" and "rational" based on the dichotomy of "authenticity" and "innovation." This classification is straightforward and educational, but it overlooks

methodological complexities due to its lack of flexibility and bipolar perspective. Notably, this model fails to account for composite exegeses, which incorporate both transmitted and rational elements and disregard intermediary layers in the exegeses. Ma'rifat provides a more comprehensive model, classifying exegeses based on both temporal and spatial indicators. He categorizes exegeses into five historical periods: the prophetic period, the Companions, the Followers, the Ahl al-Bayt period, and the post-compilation to the contemporary period. Although more detailed and inclusive compared to earlier models, this classification still suffers from a failure to address the relationships between exegetical methods and continues to rely on hierarchical structures. Rumi classifies exegeses based on three components: "method," "path," and "style," emphasizing the approach, content, and method of interpretation. This model provides a more holistic analysis and covers a broader range of exegetical complexities. However, the tree structure used still faces limitations such as reductionism and a lack of interactive understanding between the methods. Classifications of exegeses and methods typically follow a "unidimensional" pattern resembling hierarchical military structures. Researchers categorize exegeses based on a single criterion, such as "source of interpretation" (e.g., Quran-based or hadith-based), which provides organization but fails to capture the full complexity and variety of exegetical approaches. Additionally, the tree structure in these classifications implies a rigid separation of methods, which does not allow for overlapping or interaction between branches. Consequently, such classifications fail to fully represent the intricacies of exegetical methods. The following are the key methodological issues discussed in this research. Most models emphasize distinctions and separations between methods, neglecting the interactions and commonalities between them. This divergent approach leads to a fragmented understanding of exegetical methods and reduces the efficacy of the models. The oversimplification and reduction of exegetical methods into limited categories is another fundamental issue. This reductionism causes the neglect of complex layers and nuances in the exegeses, leading to incomplete analyses. Conventional classifications place exegeses into distinct, fixed categories without acknowledging the spectrum relationships and interactions between them. These results are incomplete and constrained depictions of exegetical methods. Bipolar classifications, such as "authentic/rational" or "permissible/impermissible," eliminate the diversity and flexibility inherent in exegeses, diminishing the potential for comprehensive analysis. Despite its simplicity and educational value, the tree structure is ineffective in more complex research studies. This structure fails to adequately display the intricate

relationships, overlaps, and interactions within exegetical methods. This research indicates that current models for classifying exegetical methods, while educational, are insufficient for advanced exegetical studies. Adopting multidimensional, network-based, and spectral approaches instead of hierarchical and tree structures could offer a more effective way to analyze this field. Additionally, recognizing the interactive relationships between methods and acknowledging the inherent complexities in exegeses can lead to a deeper understanding of the field.

Bibliography

- Abbasi, Mehrdad (2013), *Approaches to the History of Quranic Interpretation*, Tehran: Hikmat Publications.
- Al-Roumi, Fahd (1987), *Trends in Tafseer in the 14th Century*, Riyadh: No Publisher.
- Al-Roumi, Fahd (1993), *Research in the Principles of Tafseer and Its Methodologies*, Riyadh: Maktabah Al-Tawbah.
- Amin, Mohammadreza (1996), "Principles and Foundations of Tafseer Al-Furqan", *Quranic Studies*, no. 7-8.
- Asadi, Ali, Mohammad Kazem Shaker, and Mohammad Asadi (2015), "A Critical Analysis of the Classification of Tafsirs and Proposing an Ideal Model", *Quranic Studies*, no. 3, consecutive 76.
- Babaei, Ali Akbar (2002), *Tafseer Schools*, Qom: Samt and Research Institute of Seminary and University.
- Bateni, Mohammadreza (2008), *Issues in Modern Linguistics*, Tehran: Agha Publications.
- Fahimi Tabr, Hamidreza (2007), "Ijtihad and Methodology in Tafseer Al-Burhan", *Quran and Hadith Studies*, no. 1.
- Fahimi Tabr, Hamidreza (2011), *Ijtihad in Imami Quranic Interpretation*, Tehran: Imam Sadiq University Publications.
- Goldziher, Ignaz (2004), "Interpretive Trends Among Muslims", Seyed Nasser Tabatabai (trans.), With Introduction and Annotations by Seyed Mohammad Ali I'azai, Tehran: Qoqnoos Publications.
- Houshang, Hossein (2006), *Great Islamic Encyclopedia*, Mohammad Kazem Mousavi Bojnourdi (ed.), vol. 14, under the entry "Theological and Philosophical Contexts of Ta'wil", Tehran: Great Islamic Encyclopedia.
- I'azai, Seyed Mohammad Ali (1994), *Al-Mufasssirun: Hayatuhum wa Manhajuhum*, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- I'azai, Seyed Mohammad Ali (2014), An Introduction to the Book *Interpretive Trends Among Muslims*, Ignaz Goldziher, Nasser Tabatabai (trans.), Tehran: Qoqnoos Publications.
- Jalili Senizgi, Seyed Hedayat (2011), *Research in Tafseer Studies*, Tehran: Sokhan Publications.
- Karimi, Mahmoud, Mohammad Hassan Shirzad, and Mohammad Hossein Shirzad (2016), "The Dualism of Speech-Centric/Human-Centric: A New Approach in Quran Interpretation Typology", *Religious Research*, no. 33.
- Kim, Jaegwon (1998), *Encyclopedia of Philosophy*, Edvard Carig (ed.), vol. 8, under the entry "Problems of Reductionism", London.

37 Abstract

- Maghrawi, Mohammad (1999), *Al-Mufasssirun Bain Al-Tawil wa Al-Ithbat*, Beirut: Al-Risalah.
- Ma'rifat, Mohammad Hadi (1997), *Al-Tafseer wa Al-Mufasssirun Fi Thawbah Al-Qashib*, Mashhad: Al-Jamiah Al-Razaviya for Islamic Sciences.
- Moaddeb, Seyed Reza (2011), *Methods of Quranic Interpretation*, Qom: Qom University Publications.
- Mohammadnam, Sajad (2017), *Revisiting the Criteria for Classifying Interpretive Methods*, Doctoral Dissertation, Qom: Quran and Hadith Sciences Department, Qom University.
- Paktachi, Ahmad (2000), *Great Islamic Encyclopedia*, Kazem Bojnourdi (ed.), vol. 9, under the entry "Hadith Companions", Tehran: Great Islamic Encyclopedia.
- Paktachi, Ahmad (2012), *Methods of Discovering Interpretive Approaches*, First Session, Tehran: Imam Sadiq University Research Center.
- Paktachi, Ahmad (2013), *A Study on the Hadith Collections of Ahl al-Sunnah*, Tehran: Imam Sadiq University.
- Polkinghorne, Jhon. C (2003), "Reductionism", *International Encyclopedia of Religion and Science*.
- Pourtabatabai, Seyed Majid (2007), "Goldziher's Quran Studies", *Quran and Orientalists*, no. 2.
- Shaker, Mohammad Kazem (2003), *Foundations and Methods of Tafseer*, Qom: World Center for Islamic Sciences.
- Zahabi, Mohammad Hossein (nd.), *Al-Tafseer wa Al-Mufasssirun*, Beirut: Dar Ihya' Al-Turath Al-Arabi.

آفات روش‌شناختی در رهیافت حاکم بر طبقه‌بندی روش‌های تفسیری قرآن:

بررسی موردی تفسیر پژوهی گلدزیهر، ذهنی، معرفت، و فهد رومی

سجاد محمدفام*

چکیده

در حوزه مطالعات پساتفسیری قرآن، یکی از شاخه‌های مهم و روبه‌رشد بررسی روش‌های تفسیری و طبقه‌بندی آن‌هاست که به‌ویژه در یک قرن اخیر مورد توجه قرار گرفته است. طبقه‌بندی روش‌های تفسیری، هم‌چون سایر اندیشه‌های بشری، ممکن است از جنبه‌های مختلف دچار آسیب‌ها و کاستی‌هایی شود. در این میان، آفات روش‌شناختی به دلیل اهمیت بنیادین روش در علوم و ضرورت دستیابی به نظامی جامع و کارآمد برای طبقه‌بندی تفسیر از مهم‌ترین چالش‌ها به‌شمار می‌روند. این پژوهش، با هدف بررسی الگوهای تفسیری ارائه‌شده توسط گلدزیهر، ذهنی، معرفت، و فهد رومی، به تحلیل انتقادی آفات روش‌شناختی حاکم بر این الگوها می‌پردازد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که طبقه‌بندی‌های ارائه‌شده از روش‌های تفسیری توسط این افراد براساس الگویی تک‌وجهی و نمودار درختی بنا شده است. این الگوها، هرچند ممکن است ارزش آموزشی داشته باشند، در مطالعه جریان‌های پیچیده تفسیری ناکارآمد هستند. چنین رویکردهایی تصویری ناقص و تقلیل‌یافته از پدیده روش‌های تفسیری ارائه می‌دهند و فرایند استنتاج را دچار اختلال می‌کنند. این ضعف‌ها ناشی از چالش‌های جدی روش‌شناختی از جمله غلبه رویکرد واگرا، تقلیل‌گرایی، فقدان نگاه طیفی، حاکمیت نگرش دوقطبی، و تمرکز صرف بر رویکرد درزمانی است.

کلیدواژه‌ها: طبقه‌بندی درختی، تقلیل‌گرایی، مطالعات پساتفسیری، طبقه‌بندی تک‌وجهی، تفسیر پژوهی.

* استادیار علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران
ac.mohammadfam@azaruniv.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۱۴



۱. مقدمه

میراث تفسیری قرآن در طول تاریخ اسلام، به دلیل تنوع دیدگاه‌ها و رویکردهای مفسران در تفسیر آیات قرآن، ساحت متکثر و پویایی به خود گرفته است. این تنوع، که ناشی از اختلاف در فهم مفاهیم و اصول قرآنی است، موجب شکل‌گیری تفاسیر گوناگون و متفاوت اندیشمندان مسلمان شده است. در نتیجه، علم تفسیر قرآن نه تنها به عنوان یک علم مستقل در طول تاریخ شناخته شده است، بلکه به‌ویژه در قرن اخیر، شاهد تحولات عمده‌ای در زمینه مطالعه و تحلیل روش‌شناختی آن بوده‌ایم. از آن‌جاکه هر علم و دانش به تدریج قابلیت تبدیل به مطالعات درجه دوم را پیدا می‌کند، تفسیر قرآن نیز از همان آغاز در دوران اسلامی به عنوان یک فعالیت علمی مورد توجه قرار گرفت و در سده‌های بعدی، به یک علم منسجم تبدیل شد. این علم به مرور زمان با ظهور «علم طبقات المفسرین»، به عنوان شاخه‌ای از مطالعات قرآنی در سطح بالاتری از علم تفسیر قرار گرفت که در آن، توجه به تاریخ‌نگاری و تحلیل آثار مفسران در اولویت قرار گرفت. در سنت مطالعات قرآنی، طبقه‌بندی تفاسیر و مفسران از دیرباز مورد توجه بوده است و آثار برجسته‌ای مانند *طبقات المفسرین* این واقعیت را تأیید می‌کنند. با این حال، در یک قرن اخیر، تلاش‌ها برای تحلیل تاریخی و روش‌شناختی تفاسیر قرآن، که در بسیاری از موارد تحت تأثیر تحولات علمی و فکری غرب قرار داشته، رشد چشم‌گیری داشته است. آثار تألیفی نظیر *مذاهب التفسیر الاسلامی* (۱۹۲۰ م) از ایگناس گلدزیهر، *التفسیر و المفسرون* (۱۹۷۶ م) از محمدحسین ذهبی، و دیگر کتاب‌های مؤثر در زمینه طبقه‌بندی روش‌های تفسیری نظیر *التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب* (۱۴۱۸ ق / ۱۹۹۷ م) از محمد هادی معرفت گواه این روند است (ایازی ۱۳۹۳: ۱۳؛ عباسی ۱۳۹۲: ۱۴). با این حال، نقد و بررسی این آثار و مدل‌های طبقه‌بندی هم‌چنان از اهمیت بالایی برخوردار است.

۲. بیان مسئله

یکی از چالش‌های اصلی در مطالعات تفسیری پژوهی آسیب‌شناسی روش‌شناختی در طبقه‌بندی تفاسیر است. از آن‌جاکه طبقه‌بندی تفاسیر به عنوان یک فعالیت علمی، به‌ویژه در سده‌های اخیر، دست‌خوش تحولاتی بوده است، برخی از این طبقه‌بندی‌ها به دلیل انتخاب و پذیرش الگوهای خاص ممکن است نتایج تحلیلی نادرستی را به همراه داشته باشند. روش‌های تفسیری، که توسط پژوهش‌گرانی مانند گلدزیهر، ذهبی، معرفت، و فهد رومی ارائه شده‌اند، هر کدام مبتنی بر رویکردهایی خاص به تاریخ تفاسیر و روش‌شناسی آن‌ها هستند. این رویکردها گام‌های مهمی

در جهت ساختارمند کردن مطالعات تفسیر قرآن برداشته‌اند، اما به آسیب‌ها و محدودیت‌های روش‌شناختی نیز دچارند. یکی از مهم‌ترین این آسیب‌ها ناکافی بودن چهارچوب‌های موجود برای بازنمایی کامل و جامع پیچیدگی‌های روش‌های تفسیری است. این الگوها به‌طور معمول در چهارچوب‌هایی نظیر «طبقه‌بندی‌های تک‌وجهی» یا «نمودارهای درختی» قرار دارند که با وجود سادگی و کارکرد آموزشی قادر به درک و تحلیل فرایندهای پیچیده و چندبعدی تفسیر قرآن نیستند. این نقص‌ها می‌تواند به تحلیل‌های سطحی و تقلیل‌گرایانه منجر شود که پیچیدگی‌های روش‌شناختی تفسیر قرآن را نادیده می‌گیرد. به‌علاوه، الگوهای تفسیری مورد بحث، با تمرکز بر طبقه‌بندی‌های محدودی که به تفاسیر خاص و مفسران خاص می‌پردازند، ممکن است به دیدگاه‌های تک‌بعدی و دوقطبی منتهی شوند و از این‌رو، عمق و تنوع واقعی علم تفسیر را از نظر دور می‌کنند. در این پژوهش، هدف اصلی ارائه تصویری روشن از این الگوهای تفسیری و تحلیل آفات روش‌شناختی موجود در این طبقه‌بندی‌هاست. این تحقیق به دنبال پاسخ‌گویی به پرسش‌هایی است که پیرامون نگاه این تفسیرپژوهان به تاریخ و میراث تفسیری قرآن و هم‌چنین آسیب‌شناسی روش‌شناختی این الگوها می‌چرخند. برخی از این پرسش‌ها عبارت‌اند از: چه رویکردهایی در طبقه‌بندی تفاسیر قرآن مورد توجه قرار گرفته است؟ و چه آسیب‌هایی در این طبقه‌بندی‌ها نهفته است که می‌تواند به تحلیل‌های نادرست یا ناتمام منتهی شود؟

۳. پیشینه

در حوزه ارزیابی و نقد طبقه‌بندی‌ها، مطالعات متعددی انجام شده است، اما بیش‌تر این مطالعات بر نقدهای جزئی متمرکز بوده‌اند. به‌عنوان مثال، اسعدی و دیگران در مقاله «تحلیل انتقادی طبقه‌بندی تفاسیر و ارائه مدل مطلوب» به ده مورد از چالش‌ها و آسیب‌های جزئی طبقه‌بندی تفاسیر پرداخته‌اند که از جمله آن‌ها عبارت‌اند از: نبود تعریف واحد و موافقت از اصطلاحات، ارائه نکردن تعریف از برخی اصطلاحات در منابع، خلط اصطلاحات، اعتبارسنجی بی‌ضابطه از تفاسیر، ضعف در ملاک‌های دسته‌بندی، ضعف در جاگذاری تفاسیر در برخی دسته‌ها، و ... (اسعدی و دیگران ۱۳۹۴: ۱۶۸-۱۷۵). با این حال، پژوهش حاضر بر چالش‌ها و آسیب‌های کلان روش‌شناختی متمرکز است که آن را از کارهای قبلی متمایز می‌کند. توضیح این‌که مطالعات سابق کلیت طبقه‌بندی را پذیرفته‌اند و نقدهای جزئی را به‌منظور برطرف کردن نواقص و تقویت آن طبقه‌بندی ارائه می‌دهند، درحالی‌که پیش‌فرض این پژوهش پاسخ‌گونی بود

این طبقه‌بندی‌ها برای بحث‌های پژوهشی در زمینه روش‌های تفسیری است و از این‌رو به نقد روش‌شناختی کلیت الگوی حاکم بر این طبقه‌بندی‌ها می‌پردازد.

کتاب تفسیرپژوهی جامع، نوشته سید هدایت جلیلی، با بررسی الگوهای تفسیرپژوهی زرقانی، ذهبی، طباطبایی، معرفت، فهد رومی و بابایی، به تبیین نارسایی‌ها و اشکالات منطقی طبقه‌بندی‌های آن‌ها پرداخته است. این پژوهش از تحلیل‌های عمیق ارائه‌شده در کتاب جلیلی بهره خواهد برد، اما نقدهای روش‌شناختی آن از مباحث مطرح‌شده در کتاب مذکور متمایز خواهد بود.

۴. الگوهای رایج طبقه‌بندی و شاخص‌های مورد استفاده این الگوها

در یک قرن اخیر، مطالعات و پژوهش‌های گسترده‌ای در زمینه شناخت و طبقه‌بندی روش‌های تفسیری انجام شده است. برای درک وضعیت موجود و استخراج نقاط قوت و ضعف این طبقه‌بندی‌ها، در ادامه به ارائه توصیفی منسجم از الگوهای طبقه‌بندی گلدزیهر، ذهبی، معرفت، و فهد رومی خواهیم پرداخت. انتخاب گلدزیهر، ذهبی، معرفت، و فهد رومی، به‌عنوان نمایندگان برجسته حوزه تفسیرپژوهی، دلایل متعددی دارد. یکی از مهم‌ترین دلایل تنوع جغرافیایی و فرهنگی این محققان است. گلدزیهر از مجارستان (خارج از جهان اسلام)، ذهبی از مصر، معرفت از ایران، و رومی از عربستان سعودی برخاسته‌اند که نشان‌دهنده چهار منطقه جغرافیایی و فرهنگی است. هم‌چنین، سیر تاریخی و تکاملی مطالعات تفسیرپژوهی را می‌توان در آثار این چهار شخصیت مشاهده کرد. گلدزیهر پایه‌های اولیه را بنا نهاد، ذهبی براساس کار او توسعه داد، و معرفت و رومی به ارزیابی و تکمیل این حوزه پرداختند. بنابراین، بررسی دیدگاه‌های این چهار شخصیت بینش ارزش‌مندی را در زمینه روش‌ها و مکاتب تفسیرپژوهی ارائه می‌دهد.

۱.۴ الگوی ایگناس گلدزیهر

الگوی تفسیرپژوهی گلدزیهر، که در کتاب گرایش‌های تفسیری در میان مسلمانان ارائه شده است، نخستین تلاش گسترده برای شناخت و طبقه‌بندی روش‌های تفسیری به‌شمار می‌رود. این کتاب شامل یک مقدمه و شش بخش است که به شرح زیر است:

بخش اول: دوره نخستین تفسیر؛ گلدزیهر در این بخش به علل اختلافات مصاحف و اضافات تفسیری می‌پردازد (گلدزیهر ۱۳۸۳: ۲۹-۷۳)؛

بخش دوم: تفسیر سنتی؛ این بخش، که گاهی به‌عنوان «تفسیر مأثور» یا «تفسیر روایی» ترجمه شده است، به زمینه‌های گسترش استفاده از نقل و اسرائیلیات در تفسیر می‌پردازد. گلدزیهر با تمرکز بر ابن‌عباس، به‌عنوان منشأ بیش‌ترین نقل‌های تفسیری، روش تفسیری وی را بررسی می‌کند. سپس، به تحلیل تفسیر طبری و گرایش‌های کلامی وی می‌پردازد (همان: ۷۵-۱۰۹)؛

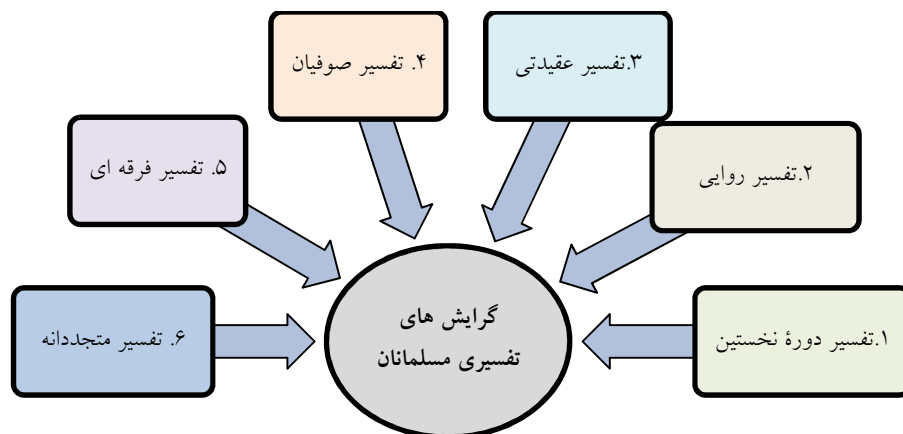
بخش سوم: تفسیر در پرتو عقیده؛ در این بخش، گلدزیهر دیدگاه‌های معتزله و تفسیر شاخص معتزلیان، یعنی کشاف، را مورد مطالعه قرار می‌دهد (همان: ۱۱۱-۱۷۴)؛

بخش چهارم: تفسیر در پرتو تصوف اسلامی؛ گلدزیهر در این بخش به رویکرد باطنی و تأویلی در تفسیر می‌پردازد و دیدگاه‌های حلاج، ابن‌رشد، ابن‌سینا، سهروردی، و سنایی را بررسی می‌کند (همان: ۱۷۵-۲۳۹)؛

بخش پنجم: تفسیر در پرتو فرقه‌های دینی؛ این بخش به تفاسیر شیعه و فرقه‌های آن اختصاص دارد (همان: ۲۴۱-۲۸۹)؛

بخش ششم: تفسیر در پرتو تمدن اسلامی؛ گلدزیهر در این بخش به تفسیر در دوره معاصر می‌پردازد و بر اندیشه‌های اصلاح‌طلبانه و نوگرایانه‌ای تمرکز می‌کند که مفسرانی مانند احمدخان هندی و محمد عبده پیش‌گام آن بوده‌اند (همان: ۲۹۱-۳۳۷؛ برای اطلاعات بیش‌تر، بنگرید به پورطباطبایی ۱۳۸۶: ۲۰۵-۲۱۳).

گلدزیهر در این کتاب به ارائه طبقه‌بندی روش‌های تفسیری می‌پردازد، اما درباره منطق پشت این طبقه‌بندی توضیحی صریح ارائه نمی‌کند. این عملکرد ممکن است به این دلیل باشد که گلدزیهر ساختار کتاب خود را به‌عنوان الگوی طبقه‌بندی در نظر گرفته است. بنابراین، الگوی گلدزیهر را می‌توان براساس ساختار کتابش درک کرد که به‌صورت شکل ۱ خواهد بود.



شکل ۱. الگوی طبقه‌بندی گلدزیهر

گلدزیهر در کتاب خود، با در نظر گرفتن عامل زمان، بخش اول را به تفسیر در دوره نخستین اختصاص داده است. این امر نشان‌دهنده اهمیت دادن گلدزیهر به تفاسیر اولیه است. با این حال، وی در ادامه کتاب از این رویکرد زمانی استفاده نمی‌کند و دوره‌بندی مشخصی را ارائه نمی‌دهد (برای اطلاع بیش‌تر، بنگرید به گلدزیهر ۱۳۸۳: سراسر اثر). یکی از تحلیل‌ها در مورد این رویکرد گلدزیهر این است که جدا کردن بخش اول می‌تواند نشان‌دهنده این باشد که از نظر گلدزیهر، تفسیر در دوره نخستین فاقد روش و گرایش تفسیری مشخص است (جلیلی ۱۳۹۰: ۸۰). به عبارتی، گلدزیهر تفسیر را دارای دو دوره می‌داند: دوره نخستین که در آن روش و گرایش تفسیری موضوعیت ندارد و دوره‌ای که در آن تفاسیر واجد گرایش و روش مشخص می‌شوند. گفتنی است که مراد از «روش تفسیری» چگونگی عمل مفسر در فرایند تفسیر و بهره‌گیری از عناصر مختلف اعم از منابع، ابزارها، و قواعد است (بنگرید به شاکر ۱۳۸۲: ۴۴۶-۴۴۷؛ بابایی ۱۳۸۱: ۱۶-۱۷). مراد از «گرایش تفسیری» رویکرد مفسر، دغدغه، و اهتمام خاص او در سمت و سوبخشیدن به تفسیر آیات است (اسعدی و دیگران ۱۳۹۴: ۱۷۶).

یکی دیگر از نکات قابل توجه در مورد الگوی گلدزیهر جامع نبودن آن است. به عنوان مثال، این الگو به تفاسیر زبانی- ادبی توجه ندارد. هم‌چنین، برخی از عناوین بخش‌ها گرچه کلی به نظر می‌رسند، در واقع به موارد خاصی اشاره دارند. برای مثال، در بخش «تفسیر عقیدتی» تنها به تفسیر معتزله پرداخته شده است و در بخش «تفسیر فرقه‌ای»، تنها تفسیر شیعه مورد بررسی قرار گرفته است (همان: ۱۷۵).

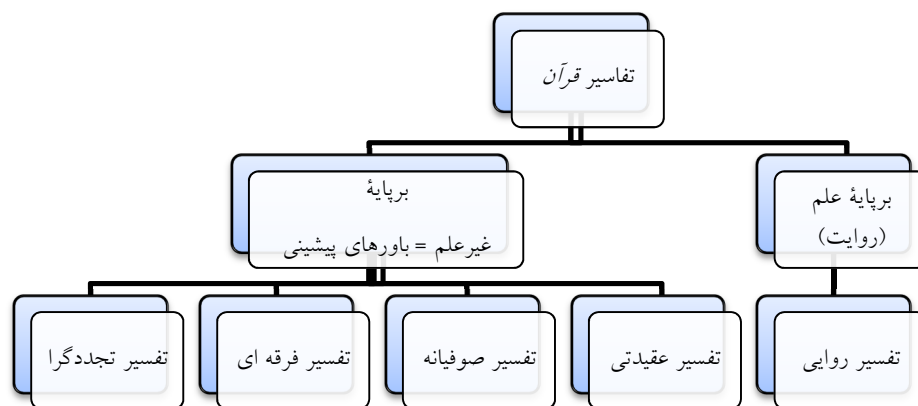
برخی از پژوهش‌ها با تحلیل محتوای کتاب گلدزیهر تلاش کرده‌اند تا الگوی اصلی وی برای تقسیم‌بندی تفاسیر قرآن را استخراج کنند (جلیلی ۱۳۹۰: ۸۲-۸۳). این الگو براساس دو مقدمه اساسی بنا نهاده شده است:

۱. در سده‌های نخستین، نزد اصحاب حدیث «علم» به روایات منقول از پیامبر (ص)، اصحاب، و تابعان محدود می‌شد و منابع دیگری برای کسب علم پذیرفته نمی‌شد. این دیدگاه به مقاومت در برابر جریان‌هایی منجر می‌شد که از منابع دیگری مانند عقل و عرف استفاده می‌کردند و دستاوردهای آن‌ها به عنوان بدعت تلقی می‌شد. این رویکرد به عنوان «تفسیر به رأی» شناخته می‌شد که در تقابل با «تفسیر به مأثور» قرار داشت (برای اطلاعات بیش‌تر، بنگرید به پاکتچی ۱۳۹۲: ج ۱، ۸۵)؛

۲. گلدزیهر بر این باور است که در بیش‌تر گونه‌ها و گرایش‌های تفسیری (به جز تفسیر روایی)، نقطه عزیمت مفسر باورهای پیشینی مذهبی (به معنای عام) از جمله باورهای

آفات روش‌شناختی در ره‌یافت حاکم بر طبقه‌بندی روش‌های ... (سجاد محمدفام) ۴۵

کلامی، فلسفی، و فرقه‌ای است. این مفسران تلاش می‌کنند تا با تفسیر قرآن، مشروعیت خود را تقویت کنند و رقبای خود را کنار بزنند. براساس این دو مقدمه، الگوی گلدزیهر به صورت شکل ۲ خواهد بود.



شکل ۲. الگوی طبقه‌بندی گلدزیهر

براساس دیدگاه گلدزیهر، تفاسیر روایی عمدتاً بر ظاهر متن قرآنی وفادار می‌مانند و بر تحلیل و تفسیر مستقیم آن تمرکز دارند. درمقابل، تفاسیر عقیدتی، صوفیانه، فرقه‌ای، و تجددگرا در موارد مرتبط با مبانی مذهبی خود از ظاهر متن قرآن فراتر می‌روند و بر تأویل و تفسیر باطنی آن تأکید می‌کنند (جلیلی ۱۳۹۰: ۸۳). گلدزیهر بر اهمیت شاخص‌های باورهای کلامی، مذهبی، فقهی، و علمی در طبقه‌بندی تفاسیر تأکید دارد. برخی از محققان این شاخص‌ها را «مبانی» تفسیری نامیده‌اند (مؤدب ۱۳۹۰: ۲۷)، درحالی‌که برخی دیگر آن‌ها را «پیش‌زمینه‌های معرفتی اگزوتریک» تفسیر معرفی می‌کنند (محمدنام ۱۳۹۶: ۲۳). مبانی یا پیش‌زمینه‌های معرفتی اگزوتریک به پیش‌فرض‌ها یا اصول بنیادینی اشاره دارد که مفسران درقبال آن‌ها خودآگاهی دارند، مبنای تفسیر خود را براساس آن‌ها اعلام می‌کنند، و با تکیه بر آن‌ها به تفسیر آیات می‌پردازند.

۲.۴ الگوی محمدحسین ذهبی

ذهبی، در کتاب *التفسیر و المفسرون*، به شیوه‌ای تفصیلی به روش‌های تفسیری و طبقه‌بندی آن‌ها پرداخته است. وی در مقدمه کتابش ساختار کلی آن را توضیح داده است. براساس گزارش

ذهبی، این کتاب شامل یک مقدمه، سه باب (بخش)، و یک خاتمه است. در مقدمه، سه مبحث مطرح شده است: ۱. معنای تفسیر و تأویل و تفاوت آن‌ها؛ ۲. تفسیر قرآن به زبان‌های غیرعربی؛ ۳. اختلاف علما در باب تصویری یا تصدیقی بودن تفسیر (ذهبی ۱۴۳۳: ج ۱، ۱۷-۳۱).

ذهبی اولین مرحله تفسیر را مربوط به عصر پیامبر (ص) و اصحاب ایشان می‌داند، بنابراین بخش نخست کتاب خود را به تفسیر در زمان پیامبر و اصحاب اختصاص داده است. مباحث این بخش در چهار فصل ارائه شده‌اند: ۱. فهم پیامبر اکرم (ص) و اصحاب از قرآن و مهم‌ترین منابع تفسیر در آن دوران؛ ۲. صاحبان مفسر؛ ۳. ارزش و جایگاه تفسیر مآثور صحابه؛ ۴. ویژگی‌ها و شاخص‌های تفسیر در این مرحله (همان: ۳۳-۹۰).

ذهبی باب دوم کتاب خود را به تفسیر در دوره تابعان اختصاص داده است که به عقیده وی مرحله دوم از تاریخ تفسیر است. «تابعان» اصطلاحی است که معمولاً برای اشاره به نسل دوم مسلمانان پس از صحابه پیامبر اسلام استفاده می‌شود. مباحث این بخش نیز در چهار فصل ارائه شده‌اند: ۱. منابع تفسیر در دوره تابعان و مدارس تفسیری شکل گرفته در این دوره؛ ۲. ارزش و جایگاه تفسیر مآثور تابعان؛ ۳. ویژگی‌های تفسیر در این مرحله؛ ۴. اختلافات سلف در تفسیر (همان: ۹۱-۱۲۶).

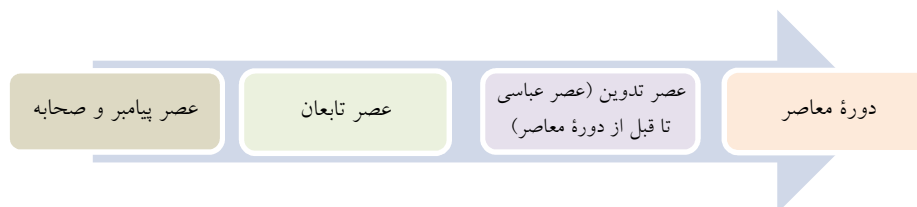
ذهبی بخش سوم کتاب خود را، که مفصل‌ترین بخش آن است، به تفسیر در عصر تدوین (عصر عباسی تا عصر حاضر) اختصاص داده است. مباحث این بخش در هشت فصل ارائه شده‌اند: ۱. تفسیر مآثور و مباحث مرتبط با آن، از جمله اسرائیلیات؛ ۲. تفسیر به رأی و علوم موردنیاز برای مفسران جهت پرهیز از تفسیر به رأی؛ ۳. مهم‌ترین تفاسیر به رأی جایز؛ ۴. تفسیر به رأی مذموم، که شامل تفاسیر فرقه‌های معتزله، امامیه، باطنیه، اسماعیلیه، بابیه، بهاییه، زیدیه، و خوارج است؛ ۵. تفسیر صوفیان؛ ۶. تفسیر فلاسفه؛ ۷. تفسیر فقها؛ ۸. تفسیر علمی (همان: ۱۲۷-۴۰۶؛ همان: ج ۲، ۵-۴۳۲).

ذهبی در خاتمه کتاب خود به تفسیر در عصر جدید پرداخته و تفاسیر این عصر را در چهار دسته طبقه‌بندی کرده است: تفسیر علمی، تفسیر مذهبی، تفسیر الحادی، و تفسیر ادبی-اجتماعی (همان: ۴۳۳-۵۳۵).

باین‌که ذهبی در مقدمه به تعریف تفسیر و تأویل و تفاوت بین آن‌ها پرداخته است، این تمایز بخشی او به تقسیم میراث تفسیری مسلمانان به گونه‌های تفسیری و تأویلی منجر نشده است و همان‌طور که برخی تحقیقات بیان کرده‌اند عملاً ذهبی در مقام طبقه‌بندی و گونه‌شناسی تفاسیر، کل میراث تفسیری مسلمانان را در ذیل «تفسیر» طبقه‌بندی می‌کند و پاره‌ای از میراث تفسیری را به عنوان تأویل از دایره پژوهش و طبقه‌بندی خود بیرون نمی‌نهد (جلیلی ۱۳۹۰: ۱۵۴).

آفات روش‌شناختی در ره‌یافت حاکم بر طبقه‌بندی روش‌های ... (سجاد محمدفام) ۴۷

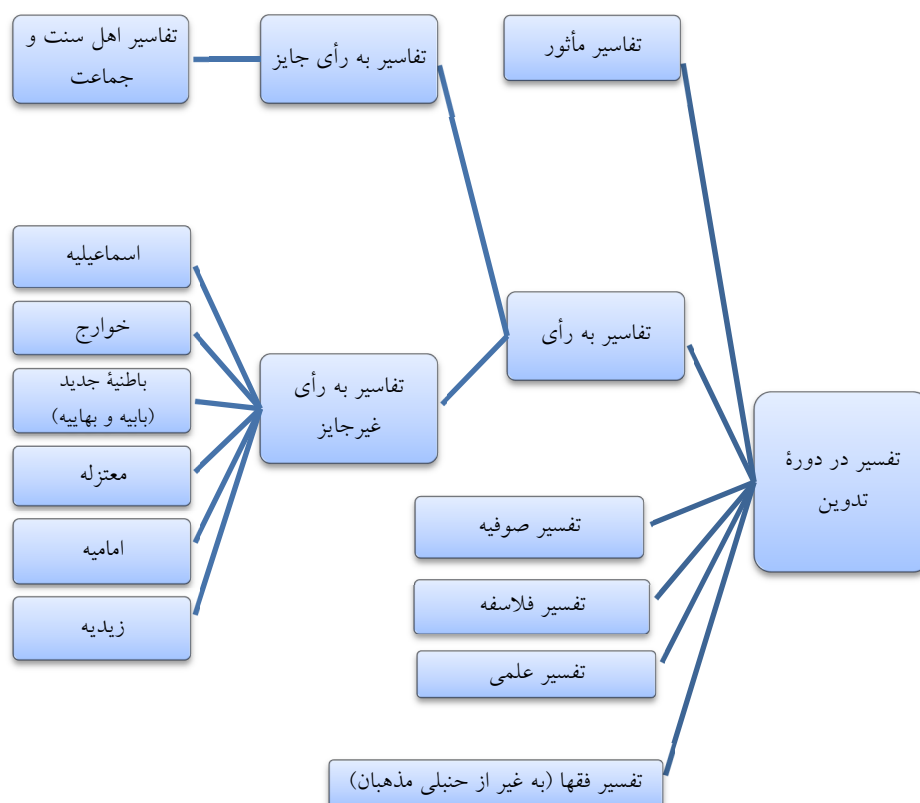
ساختار کتاب ذهبی الگوی طبقه‌بندی و گونه‌شناسی وی را نشان می‌دهد. در این طبقه‌بندی، ذهبی چند شاخص را در نظر گرفته است که اولین شاخص آن «زمان» است که مبنای بخش‌بندی کتاب وی است. براساس این شاخص، ذهبی تفاسیر قرآن کریم را در سه دوره طبقه‌بندی کرده است: دوره پیامبر و صحابه، دوره تابعان، و دوره تدوین. هم‌چنین، بخشی را با عنوان «خاتمه» به تفسیر در دوره معاصر اختصاص داده است. باتوجه‌به این‌که ذهبی از «خاتمه» به‌عنوان «باب» یاد نکرده است، می‌توان استنباط کرد که وی این بخش را به‌عنوان تکمله باب سوم در نظر گرفته است. ازسوی دیگر، باتوجه‌به این‌که وی تفاسیر معاصر را در بخشی جداگانه آورده است، می‌توان گفت که وی تفسیر در عصر جدید را متمایز از تفسیر در دوره تدوین می‌داند. بنابراین، تقسیم‌بندی ذهبی از دوره‌های تفسیری به‌صورت شکل ۳ است.



شکل ۳. تقسیم‌بندی ذهبی از دوره‌های تفسیری

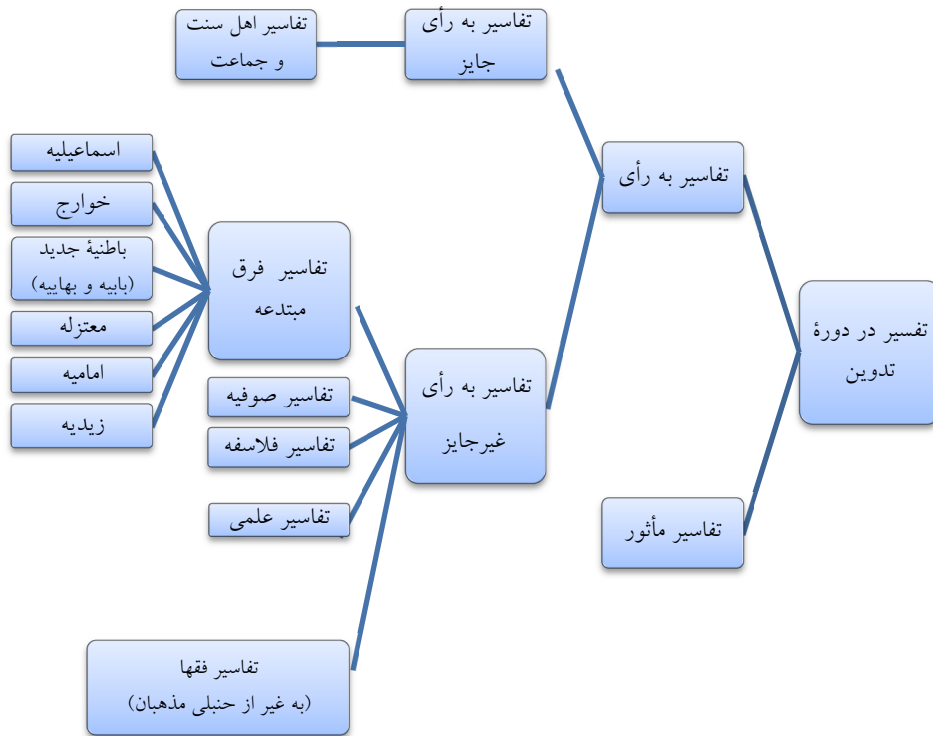
ذهبی تنها در باب دوم، که تفسیر در دوره تابعان را بررسی می‌کند، از شاخص «بوم» استفاده کرده است و تفاسیر این دوره را براساس سه بوم مکه، عراق، و مدینه دسته‌بندی کرده است. ذهبی در باب سوم، با استفاده از شاخص «منع و مصدر»، تفاسیر این دوره را به دو دسته کلی تفاسیر ماثور و تفاسیر به رأی تقسیم‌بندی کرده است. وی «اثر» را به‌معنای آیات قرآن، روایات پیامبر (ص)، و سخنان صحابه و تابعان تعریف می‌کند، بنابراین تفاسیر ماثور از دیدگاه ذهبی تفاسیری هستند که در فهم و تفسیر آیات بر خود آیات، روایات منقول از پیامبر (ص)، و سخنان صحابه و تابعان تکیه دارند (ذهبی ۱۴۳۳: ج ۱، ۱۳۷). ذهبی «رأی» را به‌معنای مطلق اجتهاد در نظر می‌گیرد (همان: ۲۲۱)، بنابراین تفاسیر به رأی از نظر وی تفاسیر اجتهادی هستند. در گام بعدی، وی تفاسیر به رأی را به دو دسته جایز و غیرجایز تقسیم می‌کند. شاخص وی در این تقسیم‌بندی «مذهب» است؛ بدین صورت که تفاسیر اهل سنت و جماعت را در زمره تفاسیر به رأی جایز و تفاسیر سایر فرقه‌ها و مذاهب را در دسته تفاسیر به رأی غیرجایز قرار می‌دهد. ذهبی در باب سوم، فصل‌هایی را به تفاسیر صوفی، فلسفی، علمی، و فقهی اختصاص داده است (همان: ج ۲، ۲۹۵-۴۱۶). برخی از محققان این اقدام ذهبی را به دو گونه تحلیل کرده‌اند.

تحلیل اول این است که وی این تفاسیر را در زمره تفاسیر به رأی غیرجایز قرار می‌دهد، اما به‌جز اختصاص دادن فصل‌های جداگانه، دلیلی برای این کار ارائه نکرده است و مشخص نیست که براساس چه شاخصی این تفاسیر را جداگانه طبقه‌بندی کرده است. تحلیل دوم این است که این تفاسیر گونه‌های دیگری از تفاسیر به رأی غیرجایز هستند. شواهدی که می‌تواند این تحلیل را تأیید کند شامل نگاه منفی و غیرهم‌دلانه ذهبی به این تفاسیر است. هم‌چنین، ذهبی در فصل تفاسیر فقهی مهم‌ترین تفاسیر فقهی مذاهب مختلف را، به‌جز مذهب حنبلی، آورده است. با توجه به این که خود ذهبی حنبلی‌مذهب است و به تفاسیر حنبلی اشاره نکرده است، همین می‌تواند نشان‌دهنده این نکته باشد که وی در مقام بیان تفاسیر به رأی غیرجایز از ذکر تفاسیر حنبلی‌مذهب خودداری کرده است (برای اطلاعات بیشتر، بنگرید به جلیلی ۱۳۹۰: ۱۶۵-۱۶۶). براساس تحلیل اول، طبقه‌بندی وی در این باب به‌صورت شکل ۴ است.



شکل ۴. الگوی طبقه‌بندی ذهبی از گونه‌های تفسیری براساس تحلیل اول

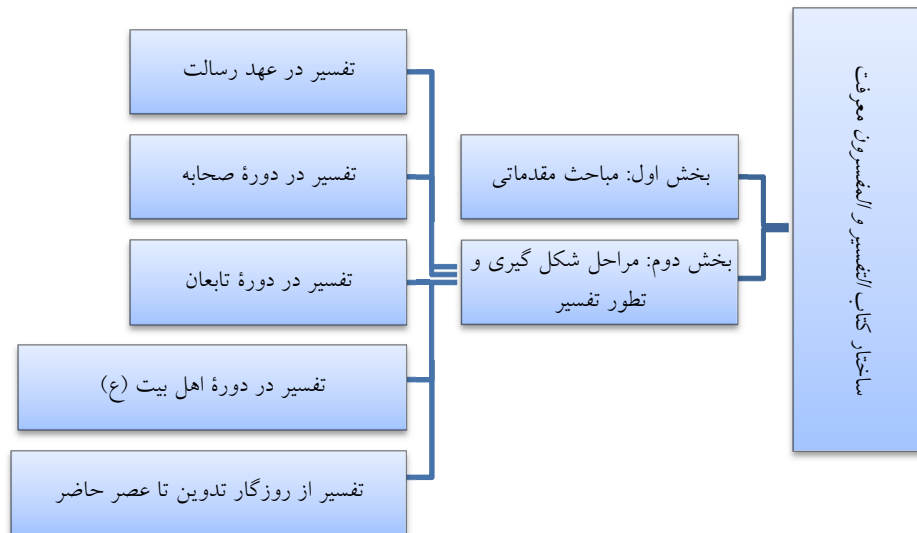
براساس تحلیل دوم، طبقه‌بندی ذهنی در باب سوم به‌صورت شکل ۵ است.



شکل ۵. الگوی طبقه‌بندی ذهنی از گونه‌های تفسیری
براساس تحلیل دوم

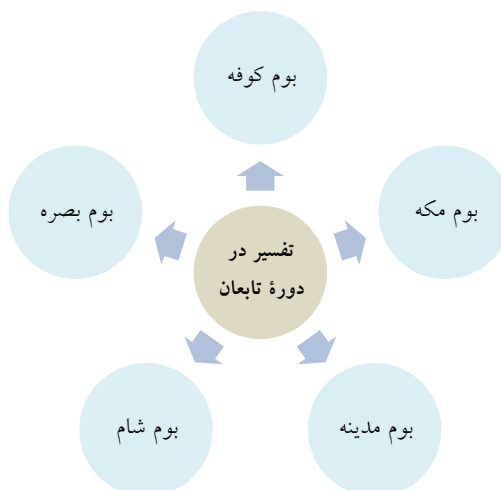
۳.۴ الگوی محمدهادی معرفت

معرفت در کتاب *التفسیر و المفسرون فی ثوبه التشیب*، که در واکنش به کتاب ذهنی نوشته شده است، الگوی خود را در طبقه‌بندی روش‌های تفسیری ارائه می‌کند. وی پس از بیان مباحث مقدماتی، باتوجه‌به شاخص «زمان»، تاریخ تفسیر را به پنج مرحله تقسیم کرده است: ۱. تفسیر در عهد رسالت؛ ۲. تفسیر در دورهٔ صحابه؛ ۳. تفسیر در دورهٔ تابعان؛ ۴. تفسیر در دورهٔ اهل بیت (ع)؛ ۵. تفسیر در دورهٔ تدوین (برای اطلاعات بیش‌تر، بنگرید به معرفت ۱۴۱۸: ج ۱، ۱۷۱ تا پایان جلد اول، سراسر جلد دوم). بر این اساس، ساختار کلی کتاب معرفت به‌صورت شکل ۶ است.



شکل ۶. الگوی معرفت از گونه‌های تفسیری

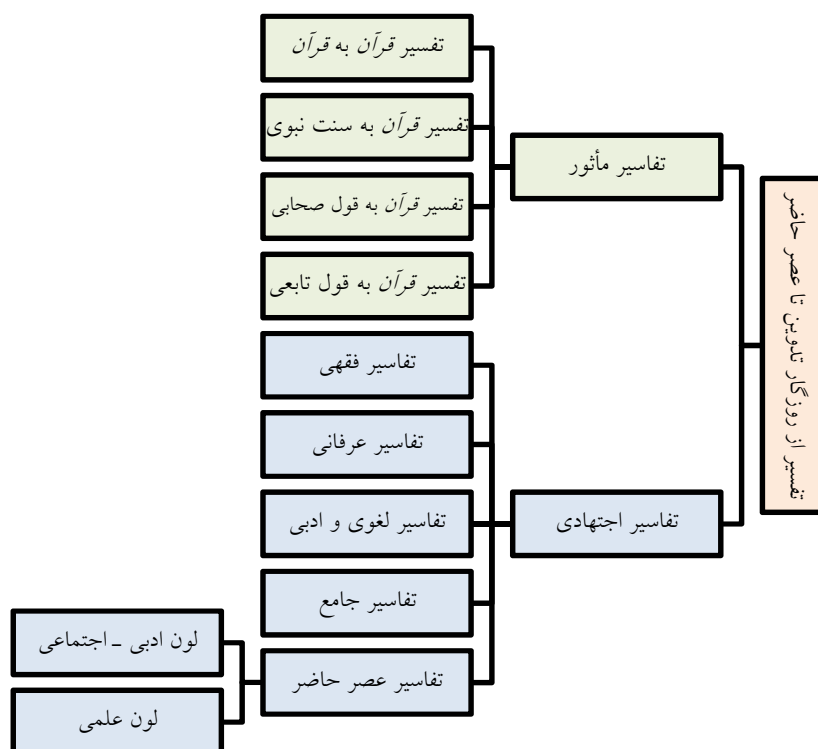
معرفت در گام بعدی با بهره‌گیری از شاخص «بوم»، تفاسیر دوره تابعان را به بوم‌هایی تقسیم کرده (همان: ۳۱۱-۳۲۰) که در شکل ۷ ارائه شده است.



شکل ۷. طبقه‌بندی معرفت از بوم‌های تفسیری

آفات روش‌شناختی در ره‌یافت حاکم بر طبقه‌بندی روش‌های ... (سجاد محمدفام) ۵۱

او هم‌چنین مرحله پنجم از تفسیر (از روزگار تدوین، نیمه سده دوم، تا عصر حاضر) را در تقسیم‌بندی جزئی‌تر به شکل ۸ انجام داده است (برای اطلاع بیشتر، بنگرید به همان: ج ۲، سراسر کتاب).

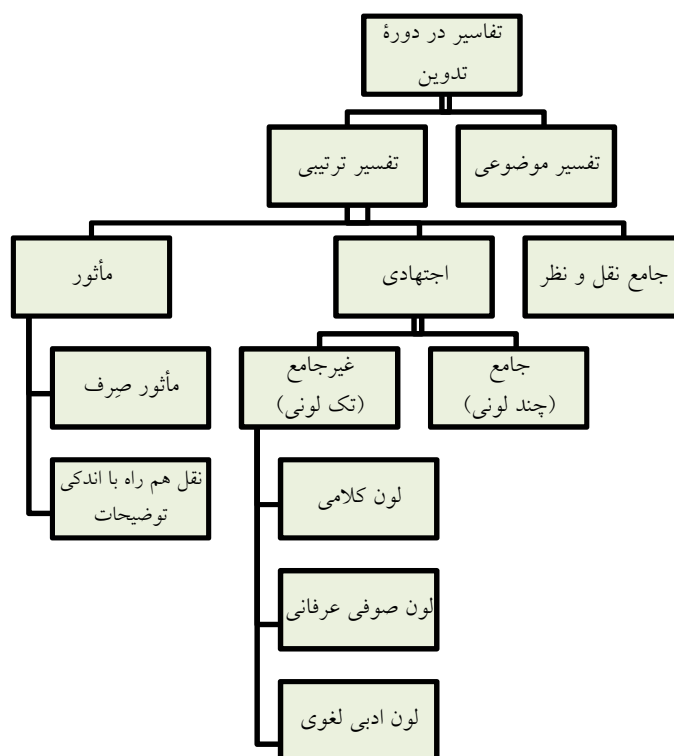


شکل ۸ طبقه‌بندی معرفت از گونه‌های تفسیری از دوره تدوین تا دوره معاصر

معرفت، با در نظر گرفتن شاخص «منبع و ابزار تفسیر»، به طبقه‌بندی تفاسیر دوره تدوین پرداخته است. هم‌چنین، بخشی از مباحث خود را به موضوعاتی مانند «تفاسیر موجز»، «تفاسیر موضوعی»، و «تفسیر به ترتیب نزول» اختصاص داده است که بیش‌تر به شیوه بیان و ارائه تفسیر مربوط می‌شود تا شیوه فهم و تفسیر آیات قرآن (برای اطلاعات بیشتر، بنگرید به همان: ۵۱۷ به بعد).

برخی از محققان، با توجه به برخی بخش‌های توجیه‌ناپذیر در این طبقه‌بندی و هم‌چنین جامع‌نبودن آن، برای دست‌یابی به الگویی وفادار به الگوی معرفت، تنها به فهرست کتاب و عناوین فصول و بخش‌ها اکتفا نکرده‌اند، بلکه محتوای کتاب را نیز تحلیل کرده‌اند. آن‌ها،

باتوجه به برخی اظهارات آقای معرفت، بر این باورند که وی در بخشی از کتاب خود بین دو نوع تفسیر تمایز قائل شده است: تفسیر ترتیبی و تفسیر موضوعی (همان: ۱۷). در گام بعدی، تفسیر ترتیبی را به دو نمط تقسیم می‌کند: تفسیر به مآثور (شامل قرآن، سنت، قول صحابی، و قول تابعی) و تفسیر اجتهادی. سپس در گام سوم، تفسیر به مآثور را به دو دسته تقسیم می‌کند: تفسیر مآثور محض و تفسیر مآثور غیرمحض (نقل مآثور همراه با اندکی توضیح و بیان) (همان: ۲۲-۲۸). وی تفاسیر اجتهادی را براساس الوان^۱ مختلفی مانند مذهبی، کلامی، صوفی عرفانی، لغوی، ادبی، و غیره دسته‌بندی می‌کند و هم‌چنین به وجود تفاسیری اشاره می‌کند که جامع چند لون مذکور هستند. هم‌چنین، از نوعی تفسیر جامع صحبت می‌کند که ترکیبی از نقل و نظر است. بنابراین، در الگوی معرفت با دو گونه تفسیر جامع مواجه هستیم: اولی تفاسیری هستند که جامع چند لون تفاسیری مانند کلامی، لغوی، ادبی، و غیره‌اند و دومی تفاسیری که جامع بین نقل و نظر هستند. اولی در ذیل تفاسیر اجتهادی قرار می‌گیرد، درحالی‌که دومی در عرض تفاسیر اجتهادی است (جلیلی ۱۳۹۰: ۱۷۴). شکل ۹ این طبقه‌بندی را به تصویر کشیده است.



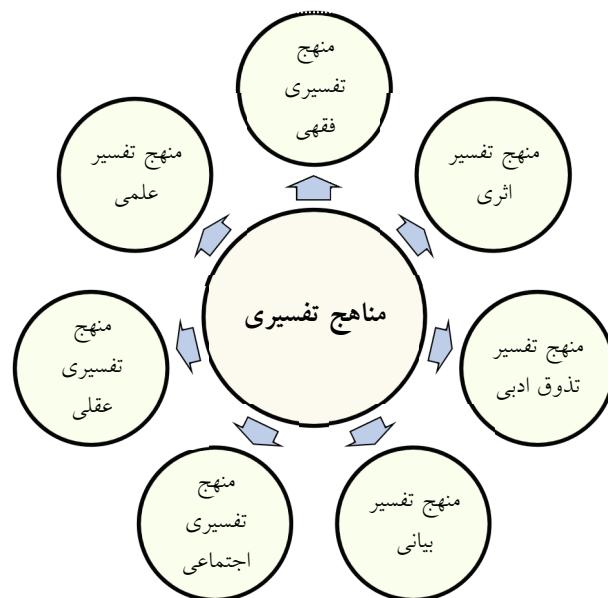
شکل ۹. الگوی معرفت از گونه‌های تفسیری در دوره تدوین

آفات روش‌شناختی در ره‌یافت حاکم بر طبقه‌بندی روش‌های ... (سجاد محمدفام) ۵۳

معرفت تفسیر دوره معاصر را نیز در چهار لون طبقه‌بندی کرده است: ۱. لون علمی؛ ۲. لون ادبی-اجتماعی؛ ۳. لون سیاسی؛ ۴. لون عقلی (معرفت ۱۴۱۸: ج ۲، ۴۴۲).
اصلی‌ترین شاخصی که معرفت در طبقه‌بندی تفاسیر بر آن تکیه دارد، منابع تفسیر است. بنابراین، وی تفاسیر را به دو دسته کلی تفاسیر ماثور و تفاسیر اجتهادی تقسیم‌بندی کرده است. هم‌چنین، شاخص دانش و تحصیلات مفسر، که به لون خاصی از تفسیر منجر می‌شود، از دیگر شاخص‌های موردنظر معرفت است.

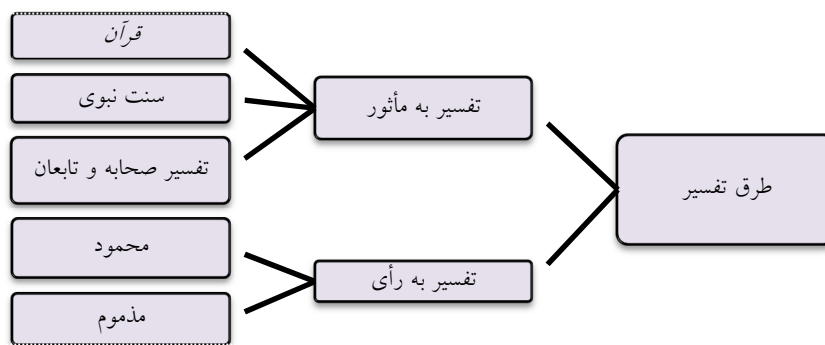
۴.۴ الگوی فهد بن عبدالرحمن رومی

فهد بن عبدالرحمن بن سلیمان رومی، در کتاب *بحوث فی اصول التفسیر و مناهجه*، به طبقه‌بندی تفاسیر و روش‌های تفسیر در کل میراث تفسیری پرداخته است. طبقه‌بندی وی براساس سه شاخص و مؤلفه است. اولین شاخص «منهج» است وی «منهج» را چنین تعریف می‌کند: «راهی که مفسر برای رسیدن به اتجاء تفسیری مشخص خود می‌پیماید». اتجاء هم در تلقی او «عبارت است از هدفی که مفسر در تفسیرش روی بدان دارد» (الرومی ۱۴۱۶: ۵۵). براساس این مؤلفه، طبقه‌بندی زیر را از تفاسیر ارائه کرده است که در شکل ۱۰ به‌تصویر کشیده شده است.



شکل ۱۰. الگوی طبقه‌بندی فهد رومی از مناهج (راه و روش) تفسیری

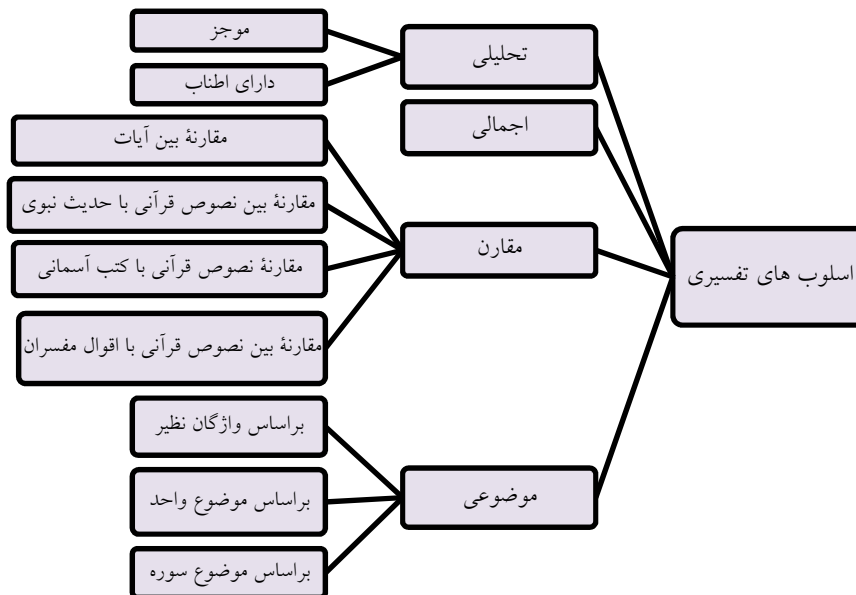
مؤلفه دیگری که براساس آن به دسته‌بندی تفاسیر پرداخته «طریق» است. وی مقصود خود از طریق را این‌گونه توضیح داده است: شیوه‌ای که مفسر در راه سپردن به هدف اتخاذ می‌کند (همان). او به‌هنگام بحث از طرق تفسیری تفاسیر را از این حیث در دو دسته به شکل ۱۱ جای داده است.



شکل ۱۱. الگوی طبقه‌بندی فهد رومی از طرق تفسیری

شاخص سوم فهد رومی در طبقه‌بندی تفاسیر «اسلوب» یا سبک تفسیری است. وی تفاسیر را از حیث اسلوب تفسیری در چهار دسته تحلیلی، اجمالی، مقارن، و موضوعی دسته‌بندی می‌کند. تفسیر تحلیلی به آن دسته از تفاسیر اطلاق می‌شود که براساس ترتیب آیات قرآن کریم آیه‌به‌آیه تفسیر شده‌اند. رومی این تفاسیر را نیز براساس گستردگی و جزئیات به دو دسته تفاسیر موجز (کوتاه و مختصر) و تفاسیر طولانی تقسیم می‌کند. درمقابل، تفسیر اجمالی به ارائه تفسیری کلی از آیات می‌پردازد و بر جنبه‌های اصلی و کلیدی تمرکز دارد (همان: ۵۷). تفسیر مقارن نیز به مقایسه و بررسی دیدگاه‌های مختلف مفسران می‌پردازد. رومی تنوع گسترده‌ای را در تفسیر مقارن براساس کتاب یا آثاری که قرآن با آن‌ها مقایسه می‌شود، شناسایی می‌کند؛ از جمله مقارنه بین نصوص قرآنی با یک‌دیگر، بین نصوص قرآنی با احادیث نبوی، بین نصوص قرآنی با کتب آسمانی، و بین اقوال مفسران (همان: ۶۰-۶۲). علاوه‌براین، رومی تفسیر موضوعی را دارای پیشینه‌ای طولانی می‌داند و سه نوع اصلی را برای آن شناسایی می‌کند: ۱. تفسیر موضوعی براساس واژگان نظیر؛ ۲. تفسیر موضوعی براساس یک موضوع واحد؛ ۳. تفسیر موضوعی براساس موضوع یک سوره.

براساس این مؤلفه دسته‌بندی وی از تفاسیر به‌صورت شکل ۱۲ خواهد بود.



شکل ۱۲. الگوی طبقه‌بندی فهد رومی از اسلوب‌های تفسیری

۵. ره‌یافت غالب در طبقه‌بندی روش‌های تفسیری

طبقه‌بندی تفاسیر و روش‌های تفسیری توسط محققان الگویی یک‌سان را دنبال می‌کند که به آن «طبقه‌بندی تک‌وجهی» اطلاق می‌شود. این الگو شباهت‌هایی با ساختار سلسله‌مراتبی ارتش دارد. در ارتش سازمان‌دهی نیروها به صورت هرمی است؛ سربازان در گروه‌هایی موسوم به جوخه سازمان‌دهی می‌شوند، چند جوخه یک گروهان را تشکیل می‌دهند، چند گروهان گردان را شکل می‌دهند و این ساختار تا لشکر و سپاه ادامه می‌یابد. هر گروهان یا گردان نیز تحت فرمان‌دهی یک افسر، مانند سرگرد یا سرهنگ، قرار دارد. هم‌چنین، عضویت در ارتش نیز انحصاری است؛ بدین معنا که یک سرباز نمی‌تواند به‌طور هم‌زمان عضو دو گروهان متفاوت باشد. برای تغییر گروهان باید از گروهان قبلی جدا شود و به گروهان جدید بپیوندد.

محققان در طبقه‌بندی تک‌وجهی تفاسیر بر یک شاخص یا معیار خاص تمرکز می‌کنند. این شاخص معمولاً «منبع و مصدر تفسیر» است. به عبارت دیگر، آن‌ها تفاسیر را براساس منابعی که

مفسر از آن‌ها استفاده می‌کند، دسته‌بندی می‌کنند. برای مثال، تفاسیری که بیش‌تر بر قرآن متمرکز هستند، در یک طبقه قرار می‌گیرند، درحالی‌که تفاسیری که از احادیث بهره می‌برند، در طبقه‌ای دیگر جای می‌گیرند. برخی از محققان نیز وجه «زمان» را مدنظر قرار می‌دهند و تفاسیر را براساس دوره‌های زمانی مختلف دسته‌بندی می‌کنند؛ مثلاً تفاسیر دوره کلاسیک یا معاصر. باین‌حال، محدودیت اصلی طبقه‌بندی تک‌وجهی در این است که نمی‌تواند پیچیدگی و تنوع روش‌های تفسیری را به‌طور کامل نشان دهد. این نوع طبقه‌بندی تنها یک بعد یا وجه از تفسیر را در نظر می‌گیرد و ممکن است سایر جنبه‌های مهم را نادیده بگیرد. برای مثال، یک تفسیر ممکن است هم از قرآن و هم از احادیث استفاده کند، اما در طبقه‌بندی تک‌وجهی، تنها یکی از این منابع مدنظر قرار می‌گیرد. بنابراین، طبقه‌بندی تک‌وجهی می‌تواند دیدگاهی محدود و یک‌سویه از میراث تفسیری ارائه دهد و ممکن است تنوع و غنای روش‌های تفسیری را به‌طور کامل نشان ندهد.

ویژگی مشترک دیگری که در الگوهای موردبحث دیده می‌شود، تبعیت آن‌ها از رویکرد «نمودار درختی» است. طبقه‌بندی درختی، نوعی روش طبقه‌بندی است که در آن از کل به جزء حرکت می‌شود و به‌صورت شاخه‌ای منشعب می‌گردد، درست شبیه به ساختار یک درخت که شاخه‌هایش تقسیم می‌شوند. در یک درخت، هرچه از تنه اصلی دورتر می‌شویم، با انشعاب بیش‌تری مواجه می‌شویم. این انشعاب‌ها به‌صورت سلسله‌مراتبی است؛ از یک تنه اصلی چند شاخه اصلی منشعب می‌شوند، از هر شاخه اصلی چند شاخه فرعی منشعب می‌گردند و این روند ادامه می‌یابد تا به کوچک‌ترین شاخه‌ها برسیم. در این نوع طبقه‌بندی هرگز حالت برگشتی وجود ندارد. به این معنی که دو شاخه جداشده دوباره به یک‌دیگر متصل نمی‌شوند. هم‌چنین، هرگز اتفاق نمی‌افتد که یک شاخه از یک نقطه جدا شود و به شاخه دیگری متصل شود. علت نام‌گذاری این روش طبقه‌بندی به‌عنوان «درختی» نیز همین استعاره از ساختار درخت در نحوه انشعاب آن است.

همان‌طورکه در شکل‌های طراحی‌شده الگوهای موردبحث دیده می‌شوند، روش‌های تفسیری نیز مانند شاخه‌های یک درخت، هرچه از تنه اصلی دورتر می‌شوند، بیش‌تر منشعب می‌گردند و از یک‌دیگر جدا می‌شوند. این نشان‌دهنده این واقعیت است که هر روش تفسیری دارای ویژگی‌ها و جنبه‌های منحصربه‌فرد خود است و نمی‌توان یک روش تفسیری را به چند شاخه یا طبقه متفاوت متصل کرد.

۶. آفات روشی طبقه‌بندی تک‌وجهی و درختی

طبقه‌بندی تک‌وجهی و طبقه‌بندی درختی دو نوع ساده و ابتدایی از طبقه‌بندی هستند که سابقه‌ای طولانی در تاریخ دارند. این نوع طبقه‌بندی‌ها به دلیل سادگی و قابل فهم بودن، به ویژه برای سطوح آموزشی پایین، بسیار کارآمد هستند. آن‌ها با ارائه یک ساختار منظم و سلسله‌مراتبی درک مطلب را برای مخاطبان آسان می‌کنند. به همین دلیل است که این نوع طبقه‌بندی‌ها را می‌توان در اولین آثار نوشته شده در زمینه روش‌های تفسیری مشاهده کرد.

با وجود این، این طبقه‌بندی‌ها دارای محدودیت‌هایی هستند که آن‌ها را برای اهداف پژوهشی نامناسب می‌سازد. یکی از ضعف‌های اصلی آن‌ها محدودیت روش‌شناختی است. این طبقه‌بندی‌ها تنها یک وجه یا معیار را در نظر می‌گیرند و ممکن است سایر جنبه‌های مهم را نادیده بگیرند. علاوه بر این، این طبقه‌بندی‌ها انعطاف‌پذیری کمی دارند و ممکن است نتوانند پیچیدگی و تنوع روش‌های تفسیری را به طور کامل نشان دهند. هم‌چنین، این طبقه‌بندی‌ها ممکن است نتوانند ارتباطات و تداخلات بین روش‌های تفسیری را به طور کامل نشان دهند. در ادامه کوشیده می‌شود برخی از مهم‌ترین ضعف‌های روش‌شناختی این الگو مورد بحث قرار گیرد.

۱.۶ غلبه رویکرد واگرا

یکی از ضعف‌های اساسی طبقه‌بندی‌های درختی گرایش آن‌ها به واگرایی است. در این رویکرد طبقه‌بندی‌کننده تمایل دارد بین مقوله‌ها تمایز حداکثری ایجاد کند و توجه خود را تنها به موارد افتراق معطوف می‌کند، بدون این که اتحاد و اشتراکات را در نظر بگیرد. برای مثال، برخی از این الگوها تفاسیر را به دو دسته کلی تفاسیر ماثور و تفاسیر به رأی تقسیم می‌کنند، سپس تفاسیر به رأی را به دو دسته جایز و غیرجایز تقسیم می‌کنند. در گام بعدی، با لحاظ کردن شاخص مذهب، تفاسیر برخاسته از مذهب اهل سنت را در زمره تفاسیر به رأی جایز و تفاسیر سایر فرقه‌ها را در دسته تفاسیر به رأی غیرجایز قرار می‌دهند. این طبقه‌بندی، به رغم وجود اختلاف در تفسیر برخی آیات کلامی بین فرقه‌ها، اتحاد و اتفاق نظر آن‌ها در برخی مباحث کلامی را نادیده می‌گیرد. در این موارد، به رغم وجود تفسیر یک‌سان از آیات توسط فرقه‌های مختلف، این الگوها به دلیل رویکرد واگرایانه خود، آن‌ها را در دو دسته جداگانه قرار می‌دهند.

برای رفع این ضعف، می‌توان با بازنگری در شاخص مذهب و لحاظ کردن آن در الگوی طبقه‌بندی چندوجهی هم «مواضع کلامی اختلافی بین فرقه‌ها» و هم «مواضع اتفاقی و غیراختلافی فرقه‌ها» را در نظر گرفت. بدین ترتیب، طبقه‌بندی دقیق‌تر و منصفانه‌تری ارائه خواهد شد.

مثال دیگری از ضعف طبقه‌بندی‌های درختی، قراردادن تفسیر قرآن با قرآن در شاخه تفاسیر مأثور است، درحالی‌که تفسیر قرآن با قرآن، علاوه بر این که یک تفسیر اثری است، یک تفسیر اجتهادی نیز به‌شمار می‌آید. اجتهاد در کشف و انتخاب آیات نظیر، تشخیص سیاق، و درک گسستگی و پیوستگی آیات نقش ایفا می‌کند. به همین دلیل است که می‌بینیم تفاسیری که ادعای استفاده از روش تفسیر قرآن با قرآن دارند، در تفسیر آیات یک‌سان عمل نمی‌کنند که این نشان‌دهنده دخالت اجتهاد در این تفاسیر است. محقق در مقایسه بین دو تفسیر المیزان طباطبایی و الفرقان صادقی تهرانی، که هر دو از روش تفسیر قرآن با قرآن استفاده می‌کنند، می‌نویسد:

صادقی تهرانی نسبت به سیاق آیات توجه چندانی ندارد، در هر آیه یا مجموعه از آیاتی که مورد بررسی قرار می‌گیرد، از سیاق قبل و بعد آن به‌عنوان یک قرینه یا عنصر دخیل در فهم آیه استفاده نمی‌شود و کم‌تر مواردی را می‌توان یافت که به لحاظ پیوستگی شدید آیه به زمینه‌های پیش‌از آن و پس‌از آن، از ارتباط موجود یا وحدت فضای حاکم بر آیات در جهت تفسیر آن بهره برده باشد. از این جهت تفسیر الفرقان کاملاً در برابر المیزان قرار دارد که به‌صورت گسترده از سیاق برای تفسیر و فهم آیات استفاده کرده است (امین ۱۳۷۵: ۲۹۳).

این نقص را هم‌چنین می‌توان از منظر تاریخی نیز بررسی کرد. مدل طبقه‌بندی درختی از منظر تاریخی نیز ممکن است پاسخ‌گوی برخی مسائل نباشد و ظرفیت توضیح برخی اتحادها و هم‌گرایی‌ها را نداشته باشد. علت این مسئله این است که روش‌های تفسیری در طول زمان شکل می‌گیرند و در جریان‌های تاریخی مختلف هم‌زیستی دارند (پاکتچی ۱۳۷۹: ج ۹، ۱۲۰). این روش‌ها ممکن است با گذشت زمان دچار تحول شوند و به سمت یک‌دیگر گرایش یابند که نتیجه آن می‌تواند اتحاد و هم‌گرایی باشد. برای مثال، در تفکر اشاعره، میزان عقل‌گرایی در تفسیر آیات همواره یک‌سان نبوده است. با گذشت زمان مشاهده می‌شود که در موارد زیادی تفکر اشاعره به تفکر عقل‌گرا نزدیک‌تر شده است. در آثار مفسرانی چون فخر رازی تأویل میانه‌روانه‌ای در مواجهه با آیات تشبیهی وجود دارد (هوشنگی ۱۳۸۵: ذیل مدخل «زمینه‌های کلامی و فلسفی تأویل»). حتی برخی از اشاعره چون ابن‌فورک نفی تأویل را از سوی برخی فرقه‌ها نقد کرده‌اند.

برای درک روش‌های تفسیری از منظر تاریخی نگاهی دوسویه لازم است. به این معنی که باید هم به افتراق و تمایزها و هم به اتحادها و پیوندها توجه شود. اگر مدلی که برای مطالعه روش‌های تفسیری استفاده می‌شود، ظرفیت توضیح این‌گونه هم‌گرایی‌ها و اتحادها را نداشته باشد و تنها یک مدل درختی روبه‌انشعاب باشد، عملاً قدرت پاسخ‌گویی به بسیاری از اتفاقات

تاریخی مرتبط با روش‌های تفسیری را نخواهد داشت. بنابراین، به‌نظر می‌رسد الگوهای طبقه‌بندی تک‌وجهی و درختی برای آموزش و معرفی روش‌ها و مکاتب تفسیری کارآمد هستند، اما در سطوح بالاتر پژوهشی، تکیه بر این نوع طبقه‌بندی می‌تواند به کم‌عمقی پژوهش و حتی نتایج اشتباه منجر شود.

۲.۶ غلبهٔ تقلیل‌گرایی

آفت دیگر طبقه‌بندی درختی روش‌های تفسیری غلبهٔ رویکرد «تقلیل‌گرایی» (reductionism) است. تقلیل‌گرایی به‌معنای کاستن از پیچیدگی یک پدیده یا سیستم پیچیده و کاهش آن به اجزای ساده‌تر است: «شیوه‌ای است که از طریق آن یک حوزه از موضوعات مثل مفاهیم، خواص یا تئوری‌ها در دامنهٔ دیگر جذب یا به‌نفع دامنهٔ دیگر از آن صرف‌نظر می‌شود» (Kim 1998: 145; Polkinghorne 2003).

نگاه تقلیل‌گرایانه ترجیح می‌دهد روابط بین اجزا را ساده کند تا بتواند به‌آسانی دربارهٔ آن قضاوت و داوری کند. یکی از انگیزه‌های اصلی رویکرد تقلیل‌گرایانه جنبه‌های آموزشی و تعلیمی است. وقتی هدف آموزش و یادگیری باشد، به‌جای این‌که مخاطب با مجموعه‌ای پیچیده از مؤلفه‌ها و شاخص‌ها مواجه شود، بهتر است بسیاری از مؤلفه‌های پیچیده نادیده گرفته شوند و به دو یا سه مؤلفهٔ اصلی تقلیل یابند. آموزش براساس یک الگوی ساده‌شده و تقلیل‌یافته موردرضایت یادگیرنده قرار می‌گیرد و او را دچار سردرگمی و کلافگی نمی‌کند. باین‌حال، این رویکرد در زمینهٔ پژوهش و درک عمیق پدیده‌ها ممکن است محدودیت‌هایی ایجاد کند. پدیده‌های پیچیده ممکن است نیازمند تحلیل چندوجهی و درنظرگرفتن عوامل مختلف باشند. نادیده‌گرفتن این عوامل ممکن است به درک ناقص و یک‌سویهٔ پدیده منجر شود. بنابراین، رویکرد تقلیل‌گرایانه در طبقه‌بندی روش‌های تفسیری هرچند ممکن است برای اهداف آموزشی مفید باشد، برای اهداف پژوهشی و درک عمیق روش‌ها ممکن است محدودیت‌هایی ایجاد کند.

در تقسیم‌بندی‌های رایج روش‌های تفسیری رویکرد حصرگرایانه‌ای حاکم است؛ بدین معنی که تنها به یک بُعد توجه می‌شود و سایر ابعاد نادیده انگاشته می‌شوند. این رویکرد به بروز پدیده‌های تقلیل‌گرایی و تحویل‌نگری منجر می‌شود. دیدگاه تقلیل‌گرایانه پدیده‌های چندوجهی را به یک وجه تقلیل می‌دهد و آن را در قالب «الف چیزی نیست جز ب» ارائه می‌کند. این نگرش، با محدودکردن محقق به بررسی یک‌سویهٔ موضوع، مانع از درک جامع و

کامل آن می‌شود. مسائل انسانی و پدیده‌های دینی ذاتاً پیچیده و چندوجهی هستند و نمی‌توان آن‌ها را تنها از یک منظر تحلیل کرد.

یکی از شیوه‌های رایج در تقلیل‌گرایی ایجاد دوگانگی و زوج‌های متضاد است. بدین صورت که از میان طیف گستردهٔ روش‌ها دو قطب متضاد انتخاب می‌شوند و درمقابل یک‌دیگر قرار می‌گیرند. برای مثال، ذهبی در *التفسیر و المفسرون*، در بخش سوم، تفاسیر دورهٔ تدوین را به دو دستهٔ کلی تفاسیر ماثور و تفاسیر به رأی تقسیم کرده است. منظور وی از تفاسیر به رأی تفاسیر اجتهادی است. باین‌حال، ذهبی اجتهاد در تفاسیر ماثور را نادیده گرفته است، درحالی‌که براساس پژوهش‌های صورت‌گرفته، تفاسیر ماثور نیز برپایهٔ نوعی اجتهاد بنا شده‌اند (بنگرید به فهیمی تبار ۱۳۹۰: سراسر اثر).

علاوه‌براین، حتی در تفاسیری که گرایش به نقل صرف روایات دارند، نوعی اجتهاد در انتخاب روایات، بررسی سند و دلالت آن‌ها، ایجاد پیوستار بین روایات، و تدوین موضوعی آن‌ها وجود دارد (فهیمی تبار ۱۳۸۶: ۷۵-۱۰۲). شاهد مثال دیگر، تقسیم‌بندی تفاسیر کلامی به اشعری، معتزلی، و در موارد اندکی شیعی است. این طبقه‌بندی، وجود فرقه‌های کلامی دیگر و مشارکت آن‌ها در مباحث تفسیری را نادیده می‌گیرد. برای مثال، سلفیه جریانی متمایز از اشاعره و ماتریدیه است که آثار تفسیری متعددی خلق کرده‌اند (بنگرید به ایازی ۱۳۷۳: ۱۳۸، ۳۴۲، ۳۹۵؛ مغراوی ۱۴۲۰: ج ۲، ۵۱۹-۷۰۵).

یکی از نمودهای رویکرد تقلیل‌گرایانه در طبقه‌بندی روش‌های تفسیری تقلیل روش تفسیری به منابع تفسیری است. در بسیاری از الگوهای طبقه‌بندی موجود، مؤلفه‌های روش تفسیری به مؤلفهٔ منابع تفسیری تقلیل یافته‌اند. برای مثال، در این طبقه‌بندی‌ها تفسیر عقلی به تفسیری اطلاق می‌شود که در آن داده‌های عقلانی نقش منبع را در توضیح و تفسیر آیات ایفا می‌کنند؛ یا تفسیر روایی به تفسیری گفته می‌شود که در آن روایات منبع اصلی تفسیر هستند. باین‌حال، این طبقه‌بندی‌ها نادیده می‌گیرند که حتی در تفسیرهای نقلی و روایی نیز از عقل به‌عنوان ابزاری مهم استفاده شده است.

در برخی از الگوهای طبقه‌بندی رایج، مانند الگوی ذهبی و معرفت، یکی از دسته‌های اصلی و ثابت تفاسیر اثری است. در این الگوها، «اثر» شامل آیات قرآن، روایات نبوی، و اقوال صحابه و تابعان تعریف شده است. به عبارت دیگر، در این طبقه‌بندی‌ها، تفاسیر قرآن با قرآن، تفاسیر روایی و تفاسیر مبتنی بر اقوال صحابه و تابعان در یک دسته قرار می‌گیرند. باین‌حال، این طبقه‌بندی نادیده می‌گیرد که در طول تاریخ تفسیری تفاسیری وجود داشته‌اند که از روش تفسیر

آفات روش‌شناختی در ره‌یافت حاکم بر طبقه‌بندی روش‌های ... (سجاد محمدفام) ۶۱

قرآن با قرآن استفاده کرده‌اند و استفاده از روایات را در تفسیر به‌حداقل رسانده یا نفی کرده‌اند. این تفاسیر شامل *التفسیر القرآنی للقرآن* عبدالکریم خطیب و «تفاسیر قرآنیون» است که نمی‌توان آن‌ها را در کنار تفاسیر روایی در یک دسته قرار داد.

مثال دیگری از تقلیل‌گرایی در این الگوها تقلیل مؤلفه‌های روش‌تفسیری به رویکرد تفسیری یا نگرش حاکم بر تفسیر است. برای مثال، در برخی الگوها، تفسیر اجتماعی، تفسیر علمی، یا تفسیر تربیتی به‌عنوان یک روش تفسیری در نظر گرفته می‌شوند.

بنابراین، می‌توان گفت که صاحبان این الگوها، با تبعیت از رویکرد طبقه‌بندی درختی، در لحاظ‌کردن شاخص‌ها دچار تقلیل‌گرایی شده‌اند. تفسیر پدیده‌ای انسانی و ذوابعاد است و لازم است که تفاسیر و روش‌های تفسیری از جوانب مختلف و در یک رابطه شبکه‌ای موردبررسی قرار گیرند. در نظر گرفتن شاخص‌های متعدد و تحلیل چندوجهی می‌تواند به درک تفصیلی‌تر و دقیق‌تر روش‌های تفسیری منجر شود.

۳.۶ نبود نگاه طیفی و حاکمیت نگاه دوقطبی

رده‌بندی درختی یا طبقه‌بندی سلسله‌مراتبی مفهومی است که ریشه در نظریه مقوله‌های ارسطو دارد. ارسطو، فیلسوف یونانی، معتقد بود که مقوله‌ها یا دسته‌هایی انتزاعی وجود دارند که اشیا یا موجودات را می‌توان براساس ویژگی‌های مشترک در درون این مقوله‌ها قرار داد. این مقوله‌ها مانند ظروفی هستند که چیزها یا در میان آن‌ها قرار می‌گیرند یا بیرون از آن‌ها هستند. ویژگی‌های مشترک میان اشیا یا موجودات داخل یک مقوله مواد یا معیارهایی هستند که آن مقوله را تعریف می‌کنند. نکته مهم در نظریه مقوله‌های ارسطو این است که این مقوله‌ها به‌صورت سلسله‌مراتبی یا هرمی سازمان‌دهی می‌شوند. به اعتقاد ارسطو، جهان هستی دارای یک سلسله‌مراتب طبیعی است و هدف ما باید کشف و درک این سلسله‌مراتب باشد (تیلور ۱۳۸۱: ۲۴۳-۲۴۴).

این مفهوم طبقه‌بندی سلسله‌مراتبی را می‌توان در حوزه تفسیر قرآن نیز مشاهده کرد. در طبقه‌بندی تفاسیر قرآن هر تفسیر یا روش تفسیری باید در یک شاخه یا رده خاص قرار گیرد. این بدین معناست که تفاسیر و روش‌های تفسیری مختلف ویژگی‌ها یا معیارهایی دارند که آن‌ها را از یک‌دیگر متمایز می‌کند و براساس این ویژگی‌ها می‌توان آن‌ها را در رده‌های مختلف قرار داد. این طبقه‌بندی سلسله‌مراتبی کمک می‌کند تا تفاسیر و روش‌های تفسیری به‌صورت منظم و نظام‌مند دسته‌بندی شوند و ارتباط میان آن‌ها مشخص شود. برای مثال، در برخی الگوها

با لحاظ کردن شاخص منبع و مصادر تفسیری، تفاسیر به دو دسته مآثور و اجتهادی تقسیم شده‌اند. این دسته‌بندی بر این اساس است که تفاسیر اجتهادی از منبع مآثور استفاده نمی‌کنند و تفاسیر مآثور نیز فاقد اجتهاد هستند. این نگاه یک نگاه سیاه‌وسفید یا صفر و یک است. با بررسی دقیق‌تر این الگوی قطب‌بندی متوجه نقص آن می‌شویم؛ زیرا هم تفاسیر مآثور از اجتهاد بهره برده‌اند و هم بسیاری از تفاسیر اجتهادی از مآثورات استفاده کرده‌اند. اگر گفته شود که این تقسیم‌بندی ناظر به وجه غالب این تفاسیر است، این نیز نوعی تقلیل‌گرایی است که پیش‌تر از آن انتقاد شد. برای مثال، فیض کاشانی در تفسیر *الصفی* این قطب‌بندی را بر هم می‌زند. او با پذیرش روایات، به‌عنوان یکی از منابع اصلی تفسیر، از مذاق عقلی و عرفانی خود نیز بهره می‌جوید. فیض کاشانی با استفاده از عبارت «أقول» پس از بیان روایات، به شرح و تفسیر آن‌ها می‌پردازد و سازگاری روایات به‌ظاهر ناسازگار را نشان می‌دهد. تفسیر او نه از جنس *مفاتیح الغیب* است و نه از جنس *البرهان*.

به نظر می‌رسد که همان‌طور که لطفی‌زاده با طرح منطق فازی نظریه سنتی مقوله‌های ارسطو را کنار گذاشت (همان: ۲۴۴-۲۴۵)، اگر در لحاظ کردن شاخص‌های طبقه‌بندی نگاه صفر و یک را کنار بگذاریم و نگاهی طیفی و درجه‌بندی شده داشته باشیم، تبیین‌های بهتری از طبقه‌بندی روش‌های تفسیری ارائه خواهد شد. برای مثال، بهره‌گیری از روایات در فهم و تفسیر آیات، به‌جز در تعداد معدودی از تفاسیر و مفسران توسط قریب‌به‌اتفاق تفاسیر و مفسران صورت گرفته است. بنابراین، تقسیم‌بندی تفاسیر به تفاسیر روایی و غیرروایی صحیح به نظر نمی‌رسد و لازم است در این‌جا نیز نگاهی طیفی داشته باشیم و ببینیم هر تفسیر و مفسری تا چه میزان از روایات بهره گرفته است (برای اطلاعات بیشتر، بنگرید به محمدنام ۱۳۹۶: ۱۶۰-۱۶۲).

۴.۶ حاکمیت رویکرد هم‌زمانی

در بررسی و طبقه‌بندی روش‌های تفسیری، دو رویکرد کلی وجود دارد: رویکرد هم‌زمانی (synchronic) و رویکرد درزمانی (diachronic). در رویکرد هم‌زمانی، روش‌های تفسیری بدون در نظر گرفتن گذر زمان، تحلیل و طبقه‌بندی می‌شوند. برای مثال، در مبنای قرارداد شاخص منبع در طبقه‌بندی روش‌های تفسیر، به لحاظ کردن گذر زمان نیاز نیست و می‌توان به تحلیل اختلاف آرا و روش‌ها پرداخت، بدون این‌که بستری تاریخی در نظر گرفته شود. در مقابل، رویکرد درزمانی، گذر زمان را به‌عنوان عامل اصلی اختلاف در آرا و روش‌های تفسیری در نظر می‌گیرد. در این رویکرد، اختلاف آرا و روش‌های تفسیری به‌عنوان پدیده‌های تاریخی در نظر

گرفته می‌شوند که در مختصات زمانی و جغرافیایی مشخصی ظهور یافته‌اند. این رویکرد تاریخ‌تطور تفسیر را با ترتیب تاریخی آن سازگار می‌داند و بر این باور است که آرا و روش‌های تفسیری دارای معانی تاریخی و زمان‌مندند. در این رویکرد، توجه به شخصیت و ویژگی‌های فردی مفسران، حوادث تاریخی، گفتمان‌های اجتماعی، و غیره ضروری است. رویکرد هم‌زمانی دیدگاهی ثابت و ایستا را از روش‌های تفسیری ارائه می‌دهد، درحالی‌که رویکرد درزمانی پویایی و تکامل روش‌های تفسیری را نشان می‌دهد.

لازمه رویکرد درزمانی نگاه زایشی به مراحل تفسیر است. در زبان‌شناسی زایشی، زبان به‌عنوان یک سیستم پویا در نظر گرفته می‌شود که باوجود مجموعه‌ای از واژگان و گرامر، شاهد بی‌نهایت‌بودن جملاتی هستیم که توسط انسان تولید می‌شوند (باطنی ۱۳۸۷: ۴۳-۴۶). این نگاه را می‌توان به مراحل شکل‌گیری تفسیر نیز تعمیم داد. در بررسی روش تفسیری، اگر تفسیر را یک چیز ازپیش‌موجود بدانیم و تنها به استخراج معانی بپردازیم، دیدگاهی کامل و دقیق ارائه نمی‌شود. این سخن به‌معنای نفی دلالت‌های بالفعل و بالقوه متن نیست. قرآن، مانند هر متن دیگری، پیامی را به مخاطب خود منتقل می‌کند و بخشی از دلالت‌های آن بالفعل هستند تا بتواند وظیفه خود را به‌خوبی ایفا کند. باین‌حال، بخش دیگری از دلالت‌های متن بالقوه هستند و ممکن است یک مفسر یا مخاطب آن‌ها را درک و استخراج کند یا نکند. متن قرآن، با ایجاد یک‌سری الزامات برای مخاطب، بالقوه‌هایی را برای تفسیر ایجاد می‌کند. این بالقوه‌ها باید به بالفعل برسند و روند رسیدن بالقوه‌ها به بالفعل یک فرایند زایشی است که درطول زمان اتفاق می‌افتد. مخاطبان هر دوره، باتوجه‌به دانش و درک خود، می‌توانند در بالفعل کردن بالقوه‌های متن مشارکت داشته باشند. به همین دلیل است که برخی تفسیرها و برداشت‌ها، که تا دوره معاصر مشاهده نمی‌شدند، به‌تازگی در دوره معاصر رخ داده‌اند (بنگرید به محمدنام ۱۳۹۶: ۸۶-۹۶). بنابراین، تفسیرها مجموعه‌ای از مطالب ازپیش‌موجود نیستند، بلکه به‌تدریج شکل می‌گیرند و تکامل می‌یابند (پاکتچی ۱۳۹۱: جلسه اول). این پویایی و تکامل در روش‌های تفسیری اهمیت رویکرد درزمانی را نشان می‌دهد که گذر زمان را در تحلیل روش‌های تفسیری در نظر می‌گیرد.

براساس این توضیحات، رویکرد حاکم بر طبقه‌بندی روش‌های تفسیری توجهی به تاریخ سنت تفسیری گذشته ندارد و زمان تولد و پیدایش هر روش تفسیری در بستر تاریخ نیز مورداعتنا قرار نمی‌گیرد. این رویکرد، باوجود ارائه اطلاعات مفید درمورد روش‌های تفسیری، به‌دلیل اتخاذ یک نگاه ایستا و بدون درنظرگرفتن تحولات تاریخی، ناتوان از تبیین قبض و بسط‌های به‌کارگیری این روش‌ها درطول تاریخ تفسیر است (کریمی و دیگران ۱۳۹۵: ۳۴).

۷. نتیجه‌گیری

طبقه‌بندی‌های تفاسیر و روش‌های تفسیری که توسط گلدزیهر، ذهنی، معرفت، و فهد رومی ارائه شده‌اند، از الگوی «طبقه‌بندی تک‌وجهی» پیروی می‌کنند. این الگو تفاسیر را براساس یک شاخص یا معیار خاص، مانند منبع تفسیر، مصدر آن یا زمان، دسته‌بندی می‌کند. هم‌چنین، طبقه‌بندی درختی یکی از ویژگی‌های مشترک این الگوهاست که در آن حرکت از کلی به جزئی صورت می‌گیرد و به شکل شاخه‌ای تقسیم‌بندی می‌شود. با این حال، الگوی طبقه‌بندی درختی از نظر جامعیت، محدودیت‌ها، و انطباق با واقعیت تاریخی تفسیر قرآن در میان مسلمانان با مشکلاتی مواجه است. این الگو شامل آفات روش‌شناختی زیر است:

۱. حاکمیت رویکرد واگرایی: یکی از مشکلات اصلی طبقه‌بندی‌های درختی، حاکمیت رویکرد واگراست. در این رویکرد، تلاش می‌شود تا تفاوت‌های بین مقوله‌ها به حداکثر برسد و تمام توجه به تمایزات معطوف می‌شود، بدون این‌که اشتراکات یا روابط میان آن‌ها در نظر گرفته شوند. این امر به نمایی تک‌بعدی و بدون تعامل از روش‌های تفسیری منجر می‌شود؛

۲. غلبه تقلیل‌گرایی و نگاه حصرگرایانه: مشکل دیگر، گرایش به تقلیل‌گرایی و نگاه حصرگرایانه است که تنها به یک بُعد خاص توجه می‌کند و سایر ابعاد نادیده گرفته می‌شوند. این نگاه باعث ساده‌سازی و کاهش پیچیدگی‌های موجود در روش‌های تفسیری می‌شود؛

۳. نبود نگاه طیفی: در این رویکرد، جایگاهی برای نگاه طیفی وجود ندارد و نگاه دوقطبی حاکم است. طبقه‌بندی‌های موجود تفاسیر را به صورت «وجود یا عدم» شاخص یا روش در نظر می‌گیرند که به نوعی نگاه سیاه‌وسفید است و ارتباطات طیفی و درونی بین روش‌ها را نادیده می‌گیرند؛

۴. رویکرد هم‌زمانی: طبقه‌بندی‌های درختی به رویکرد هم‌زمانی توجه دارند و به بستر تاریخی پیدایش و تکامل روش‌های تفسیری هیچ‌گونه اعتنایی ندارند. این رویکرد به تاریخ‌نگاری سنت تفسیری و چگونگی تحول آن در طول زمان هیچ‌گونه توجهی ندارد.

براساس یافته‌های این تحقیق، الگوهای تک‌وجهی و درختی در مطالعه جریان‌های پیچیده تفسیری ناکارآمد به نظر می‌رسند. اگرچه چنین الگوهایی ممکن است از نظر آموزشی ارزشمند باشند، در زمینه پژوهش‌های عمیق‌تر، درکی ناقص و تقلیل‌یافته از پدیده‌های تفسیری ارائه می‌دهند و می‌توانند به استنتاج‌های نادرست و کژفهمی منجر شوند.

پی‌نوشت

۱. باوجود استفاده مکرر معرفت از اصطلاحاتی مانند نمط، لون، منهج، مدرسه، نوع، و غیره در کتاب *التفسیر و المفسرون*، تعریف واضحی از این مفاهیم ارائه نکرده است. در برخی موارد، وی اصطلاحات نوع و لون را به‌جای یک‌دیگر استفاده می‌کند و در بحث از تفسیر موضوعی نیز این دو اصطلاح را با نمط ترکیب می‌کند (جلیلی ۱۳۹۰: ۱۶۱).

کتاب‌نامه

- اسعدی، علی، محمدکاظم شاکر، و محمد اسعدی (۱۳۹۴)، «تحلیل انتقادی طبقه‌بندی تفاسیر و ارائه مدل مطلوب»، *پژوهش‌های قرآنی*، ش ۳، پیاپی ۷۶.
- امین، محمدرضا (۱۳۷۵)، «اصول و مبانی تفسیر الفرقان»، *پژوهش‌های قرآنی*، ش ۷-۸.
- ایازی، سیدمحمدعلی (۱۳۷۳)، *المفسرون حیاتهم و منهجهم*، تهران: وزارت ارشاد و فرهنگ اسلامی.
- ایازی، سیدمحمدعلی (۱۳۹۳)، مقدمه بر: کتاب گرایش‌های تفسیری در میان مسلمانان، ایگناس گل‌دزیهر، ترجمه ناصر طباطبایی، تهران: ققنوس.
- بابایی، علی‌اکبر (۱۳۸۱)، *مکاتب تفسیری*، قم: سمت و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- باطنی، محمدرضا (۱۳۸۷)، *مسائل زبان‌شناسی نوین*، تهران: آگه.
- پاکتچی، احمد (۱۳۷۹)، *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*، به‌سرپرستی کاظم بجنوردی، ج ۹، ذیل مدخل «اصحاب حدیث»، تهران: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- پاکتچی، احمد (۱۳۹۲)، *پژوهشی پیرامون جوامع حدیثی اهل سنت*، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- پاکتچی، احمد (۱۳۹۱)، *روال‌های کشف روش تفسیری*، تهران: مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق (ع).
- پورطباطبایی، سیدمجید (۱۳۸۶)، «قرآن پژوهی گل‌دزیهر»، *قرآن و مستشرقان*، ش ۲.
- جلیلی سنزیقی، سیدهدایت (۱۳۹۰)، *پژوهش در تفسیر پژوهی*، تهران: سخن.
- ذهبی، محمدحسین (بی‌تا)، *التفسیر و المفسرون*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- الرومی، فهد (۱۴۰۷)، *اتجاهات التفسیر فی القرن الرابع عشر*، ریاض: بی‌نا.
- الرومی، فهد (۱۴۱۳)، *بحوث فی اصول التفسیر و مناهجه*، ریاض: مکتبة التوبة.
- شاکر، محمدکاظم (۱۳۸۲)، *مبانی و روش‌های تفسیری*، قم: مرکز جهانی علوم اسلامی.
- عباسی، مهرداد (۱۳۹۲)، *رویکردهایی به تاریخ تفسیر قرآن*، تهران: حکمت.
- فهیمی‌تبار، حمیدرضا (۱۳۸۶)، «اجتهاد و روش‌شناسی در تفسیر البرهان»، *مطالعات قرآن و حدیث*، ش ۱.
- فهیمی‌تبار، حمیدرضا (۱۳۹۰)، *اجتهاد در تفسیر روایی امامیه*، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- کریمی، محمود، محمدحسن شیرزاد، و محمدحسین شیرزاد (۱۳۹۵)، «دوگانه کلام‌محوری/انسان‌محوری؛ رویکردی نو در گونه‌شناسی تفاسیر قرآن کریم»، *پژوهش دینی*، پیاپی ۳۳.

۶۶ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۴، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۳

- گلدزیهر، ایگناس (۱۳۸۳)، *گرایش‌های تفسیری در میان مسلمانان*، ترجمه سیدناصر طباطبایی، با مقدمه و حواشی سیدمحمدعلی ایازی، تهران: ققنوس.
- محمدنام، سجاد (۱۳۹۶)، *بازنگری شاخص‌های طبقه‌بندی روش‌های تفسیری*، رساله دکتری، قم: گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه قم.
- معرفت، محمدهادی (۱۴۱۸)، *التفسیر و المفسرون فی ثوبه التشیب*، مشهد: الجامعة الرضویة للعلوم الاسلامیه.
- مغراوی، محمد (۱۴۲۰)، *المفسرون بین التأویل و الاثبات*، بیروت: الرسالة.
- مؤدب، سیدرضا (۱۳۹۰)، *روش‌های تفسیر قرآن*، قم: دانشگاه قم.
- هوشنگی، حسین (۱۳۸۵)، *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*، به سرپرستی محمدکاظم موسوی بجنوردی، ج ۱۴، ذیل مدخل «زمینه‌های کلامی و فلسفی تأویل»، تهران: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی

Kim, Jaegwon (1998), "Problems of Reductionism", *Encyclopedia of Philosophy*, Edvard Carig (ed.), vol. 8, London.

Polkinghorne, Jhon C. (2003), "Reductionism", *International Encyclopedia of Religion and Science*.